

Stedelijke Cultuur in Francistown, Noordoost-District, Botswana

voorstel voor een exploratief onderzoek

Wim van Binsbergen
Afdeling Politieke en Historische Studies
Afrika-Studiecentrum

ten behoeve van de bestuursvergadering van de Stichting Afrika-Studiecentrum, 19 oktober 1988

Inleiding¹

Hierbij wordt aan het Bestuur van de Stichting Afrika-Studiecentrum een onderzoek voorgesteld naar de zich ontwikkelende stedelijke cultuur in een stad in Botswana.

Na het formuleren van de probleemstelling zal deze worden toegelicht en onderbouwd.

Vervolgens wordt de probleemstelling geoperationaliseerd naar een drietal thema's die zich bij uitstek lenen voor een bestudering van het onderwerp door middel van de gekozen onderzoeksmethoden. Aldus wordt de gestelde taak zodanig begrensd dat een afgeronde materiaalinzameling binnen de voorgestelde veldwerkperiode van één jaar haalbaar wordt, en afgeronde rapportage binnen twee jaar na beëindigen van het veldwerk kan worden gerealiseerd.

Ten slotte wordt het collegiale en institutionele kader geschetst waarbinnen het voorgestelde onderzoek zal opereren. Daarbij komt ook de vraag aan de orde naar de relevantie van dit onderzoek voor Botswana.

Een onderzoeksvoorstel dient in principe twee doelen: enerzijds draagt het argumenten aan op grond waarvan een procedurele beoordeling van het voorgestelde onderzoek mogelijk wordt; anderzijds doet het, ter ondersteuning van de procedurele argumentatie, wetenschappelijk verslag van een verkennende fase waarin het onderzoeksthema vorm kreeg tegen de achtergrond van de bestaande literatuur. Beide aspecten zijn in dit voorstel aanwezig maar zij worden typografisch onderscheiden: aangezien dit stuk primair een bestuurlijk doel dient zijn de meer descriptieve wetenschappelijke gedeelten zoveel mogelijk in een kleiner lettertype, in voetnoten en als appendix gepresenteerd; hetzelfde geldt voor de bibliografie.

¹ Met dank aan de leden van de afdeling Politieke en Historische Studies (P&HS) van het Afrika-Studiecentrum (ASC), Bestuur en Algemeen Secretaris van het ASC, alsmede aan Martin Doornbos, Peter Geschiere en Matthieu Schoffeleers, voor constructief commentaar op eerdere versies.

Probleemstelling

Het voorgenomen onderzoek beoogt inzicht te verschaffen in de vormen, achtergronden en politieke betekenis van de stedelijke cultuur zoals die zich thans voordoet in een snelgroeende stad op een knooppunt van economische, sociale, etnische, politieke, en ideologische relaties in Zuidelijk Afrika. De leidende gedachte hierbij is dat de stedelijke cultuur zich voordoet als een creatieve innovatie die noch tot de traditie, noch tot de staat geheel is terug te voeren, maar beide uitdaagt en transformeert — en in dit proces niettemin in vele opzichten juist bemiddelt tussen staat en traditie.

Uitwerking van de probleemstelling

Binnen de studie van Afrikaanse samenlevingen is cultuur overwegend opgevat als min of meer in zichzelf begrensde en tamelijk stabiele symbolen van voorstellingen, normen en waarden, in de ruimte gekoppeld aan sterk gelokaliseerde rurale bevolkingsgroepen, en in de tijd opgevat als komend uit een verleden waarin de penetratie van de moderne staat, de markt en het kapitalisme nog niet had plaatsgevonden (stamculturen). Veel van het Afrika-onderzoek in de jaren 1940-1970 hield zich bezig met cultuurverandering onder invloed van een dergelijke penetratie — waarbij een gereconstrueerde voorkoloniale cultuur als ijkpunt diende, en de rurale situatie het uitgangspunt van de analyse bleef vormen. Inmiddels is het culturologische accent in de sociale en historische wetenschapsbeoefening van Afrika sterk verminderd, ten gunste van economische en politieke thema's; cultuur verschijnt thans vooral als *afgeleide variabele* in meeromvattende processen van economische incorporatie, neo-traditionele vormen van leiderschap, etnische profilering, en de confrontatie tussen burgers en de staat. Daarmee wordt ook afstand genomen van een benadering uit de jaren '60, die de groei van een geunificeerde nationale cultuur uit de getransformeerde erfenis van lokale particularistische culturen als een voor de hand liggend aspect zag van een sterk in harmonie-model gedacht proces van 'natievorming' (bijv. Geertz 1963). Wat voorheen onder het begrip cultuur werd gevat, verschijnt thans bij voorbeeld als 'modes populaires d'action politique' — in het besef dat in de periferie van de moderne staat en de kapitalistische economie elke vorm van sociaal gestructureerd gedrag politieke implicaties heeft, en doorgaans aan de hegemonistische tendenties van de staat en zijn elite tegengesteld is (Bayart 1981, 1983a, 1983b; Geschiere 1986).

Dit alles vormt een welkome correctie op het cultuur-idealisme van een eerdere periode (waarin cultuur sterk gereïficeerd en geïsoleerd werd benaderd). Het sluit kritisch aan bij actuele vragen die in ruimere kring gesteld worden ten aanzien van de betekenis van cultuur voor ontwikkeling in Afrika.² In de studie van ontwikkelingsprocessen wordt thans het begrip cultuur herontdekt, maar dan in een overwegend verouderde, gereïficeerde zin die nauwelijks rekening houdt met het

² Toegesпитst op religie, cf. Quarles van Ufford & Schoffeleers 1988; van Binsbergen ter perse.

totale krachtenveld waarin wij thans geleerd hebben cultuur te plaatsen;³ correctie door voortgaand onderzoek is hier geboden.

Enige andere processen convergeren in de hedendaagse studie van cultuur in Afrika. De structuralistische benadering in de antropologie is thans zover uitgewerkt dat zij, zonder nog langer tot methodenstrijd aanleiding te geven, het standaardgereedschap voor de analyse van symbolische systemen enorm verrijkt heeft, en de verbinding met meer politiek-economische benaderingen met succes kan aangaan.⁴ Het is geen toeval dat in deze wetenschappelijke ontwikkeling Zuidelijk Afrika zich als een belangrijk groeipunt aftekent: hier immers is de transformatie van historische rurale culturen, en de toenemende betekenis van door kapitalisme en de staat gedomineerde samenlevingsvormen, zeer ver doorgeschreden. Niet de archaische cultuur zoals die misschien in het dorp nog enigszins is terug te vinden, maar de dynamiek van de nieuwe, vooral stedelijke cultuur dient zich hier aan als een centraal thema. *De stedelijke cultuur doet zich hier voor als een creatieve innovatie die noch tot de traditie, noch tot de staat geheel is terug te voeren, maar beide uitdaagt en transformeert — en in dit proces niettemin in vele opzichten juist bemiddelt tussen staat en traditie.*

Het beschrijven en analyseren van die dynamiek staat vooralsnog in de kinderschoenen. Reeds een decennium geleden riep Fabian (1978) op om de ontluikende (primair stedelijke) volkscultuur van hedendaags Afrika te bestuderen om deszelfs wille, en niet meer als louter een transformatie van neo-traditionele rurale cultuurvormen of ten dienste aan ‘natievorming’; maar hoe juist ook, vond zijn aansporing maar weinig weerklank.

Onlangs deed zich, in de context van de studie van staatspenetratie in Afrika, de gelegenheid voor deze oproep te herhalen:

‘...[W]e should pay attention to the more diffuse ideological expressions of a growing *national (particularly urban) popular culture* [emphasis original] [T]hey (...) are selectively mediating an ancient cultural heritage (...), but also inventing and restructuring new values and symbols of a multi-ethnic, dominantly-urban, peripherally capitalist society in modern Africa (cf. Ranger 1975; Fabian 1978). Often the forms, organizational structures and contents in this field are to a considerable extent determined by North Atlantic cultural imperialism, and by North Atlantic and Far East electronic technology. Yet, making a highly eclectic and innovative use of African cultural heritages, these national popular cultures may yet begin to gradually supplant the sub-national (neo-)traditional identities that, in a more particularistic fashion, continue to legitimate themselves by reference to a past long bygone. (...) [B]y addressing themselves to the realities, frustrations and aspirations of Africa today, these expressions of an emerging popular culture have also formed a major (if diffuse) growth point of citizens’ attitudes vis-à-vis the colonial and the post-colonial state — *they are the cradle of a modern political culture* [emphasis added]. In so far as this culture includes historic, autochthonous elements (notably notions of sorcery and traditional rulers), these should not be mistaken for simple revivals from a pre-colonial past, but as essentially neo-traditional

³ Bijv. Geldhof et al. 1987; van Binsbergen 1987.

⁴ Bijv. Comaroff 1985; Werbner 1985, 1986. In het laatste artikel spreekt Werbner heel treffend van een ‘political economy of bricolage’, waarbij hij een sleutelbegrip van Lévi-Strauss verheft tot heuristisch gereedschap voor een veel ruimer studieveld dan het gebruikelijke structuralistische repertoire. Nog sterker eclectisch, en met minder nadruk op theoretische en methodologische aspecten: Ranger 1985b; Ranger & Werbner 1988.

innovations, reflecting a recent symbolic and organizational transformation in the course of state penetration.' (van Binsbergen et al 1986:382f).

Voor de interactie met staatsinstellingen, maar vook voor interactie met landgenoten bij wie de culturele en taalkundige affiniteiten van een gemeenschappelijk rurale herkomstgebied ontbreken, is een zekere gemeenschappelijke culturele basis een voorwaarde voor communicatie en onderhandeling. De opkomst, daarom, van een niet-etnische, overkoepelende cultuur wordt in toenemende mate erkend als een beslissende factor in staatspenetratie, en in de (toch al beperkte) legitimatie die de moderne staat heeft kunnen opbouwen in de ogen van boeren en van de arme stedelingen.

Deze nieuwe cultuur vol politieke implicaties is ingebed in, en wordt dikwijls doorgegeven door, een wijd repertoire van symbolische produktie, waaronder muziek, retoriek, literaire en visuele kunst, kledingsstijlen, wijzen van recreëren, wijzen van interactie tussen de generaties en tussen de sexen, etc. De herkomst van dit repertoire is gevarieerd, eclectisch, onsystematisch; Werbner spreekt in dit verband treffend van *bricolage* (zie voetnoot 4). Een deel van het culturele proces bestaat juist uit de creatieve pogingen om die heterogeniteit om te smeden tot een dynamische eenheid die op unieke wijze een nieuwe betekenis en zingeving aanreikt aan het publiek. Het Christendom en de technologische idiomen en materiële voorzieningen zoals deze werden ontleend aan het Noordatlantische gebied, zijn belangrijke inputs in dit opzicht, naast de (neo-) traditionele erfenis.

De interactie tussen de staatselite en de massa ontleent idiomen en symbolen aan deze nieuwe cultuur, maar vindt daar tevens zijn grenzen en uitdaging. Afrikaanse staatselites proberen van de andere kant zelf ook actief greep te krijgen op deze nieuwe cultuur, en haar uit te bouwen: door geselecteerde en gestereotypeerde aspecten van de volkscultuur in staatsinstellingen te vangen (bij voorbeeld een Departement voor Culturele Zaken, of de omroep); door deze producten vervolgens te gebruiken als een ornament dat de eenheid van de staat en van de nationale identiteit tegenover de buitenwereld moet uitdragen (bij voorbeeld Afrikaanse trommelslagers en dansers op staatsceremonieën); en door de kritiek, uitdaging en sub-nationale mobilisatie die van de volks cultuur van de massa kan uitgaan, aan banden te leggen door constitutionele wetgeving, censuur, selectieve patronage, en dergelijke.

Hiermee is een programma geschetst dat in het onderhavige onderzoek zal worden uitgewerkt. Daarbij zijn een aantal keuzen nodig.

Het onderzoek vindt plaats binnen een stedelijke context, omdat juist in de stad het proces van culturele vernieuwing in confrontatie met de moderne economie en staat het duidelijkst zichtbaar wordt.⁵ Enerzijds wordt elke moderne stad bij uitstek gekenmerkt door de verdichting van economische, politieke en bestuurlijke structuren en instellingen — de staat is hier het meest zichtbaar, en vaak ook het meest kwetsbaar: de angst voor de reacties van het stadsproletariaat heeft al vele Afrikaanse

⁵ Onderzoek van stedelijke verschijnselen heeft reeds lang mijn belangstelling; van Februari 1972 Augustus 1973 waren de *high-density* woonwijken van Lusaka mijn voornaamste werkterrein — het was hier dat mijn onderzoek naar de Nkoya begon. Mijn publicaties op dit en aanverwante terreinen als stad-plattelands-relaties en migratie omvatten van Binsbergen 1981: hst 6, 7; ter perse (a), (b); van Binsbergen & Meilink 1978; van Binsbergen & Buijtenhuijs 1978.

overheden (en andere, door de hele wereldgeschiedenis) tot ingrijpende beleidsbeslissingen gebracht. Anderzijds maakt juist de geografische verdichting van het sociale leven binnen de typisch stedelijke heterogeniteit (naar taal, herkomstcultuur, politieke en religieuze affiliatie, inkomen, beroep en klasse) het noodzakelijk dat de stedelingen experimenteren met nieuwe vormen van organisatie, normen, waarden en zingeving, omdat de oude onvoldoende gemeenschappelijke grond bieden om het stedelijk leven te reguleren. Aldus opgevat is de stad bij uitstek de plaats waar wij de groei van een nationale cultuur kunnen verkennen — niet noodzakelijk als een ideologische convergentie tussen staatselite en de lagere sociaal-economische groepen, maar als een proces van wederzijdse uitdaging, onderhandeling en accommodatie, waarbij de strijd om voorstellingen, zelfbeelden, normen en waarden de strijd om meer concrete materiële schaarse goederen begeleidt en dikwijls waarschijnlijk overheerst.

Zonder teveel nadruk te willen leggen op de eventuele wortels van de nieuwe stadscultuur in de rurale herkomstgebieden van de stedelingen (zoals gezegd heeft de stadscultuur immers nog andere, wereldwijde ‘inputs’), is het van belang de onderzoekslocatie zodanig te kiezen dat een zekere sociaal-economische continuïteit met de bredere rurale regio voor onderzoek openstaat. Een relatief oude stad als het hier voorgestelde Francistown (Noordoost District, Botswana) waarvan de bewoners vele en intensieve relaties met de rurale gebieden in het Noordoost-District onderhouden, verdient daarom de voorkeur boven bijvoorbeeld een zeer jonge stedelijke enclave als Gaborone, de Botswaanse hoofdstad.

Daarmee is echter slechts een type steden geschetst, en honderden steden in Afrika zijn van hetzelfde gevestigde type als Francistown. Er is geen dwingende wetenschappelijke reden waarom het hier voorgestelde onderzoek in Botswana zou moeten plaatsvinden. Er zijn echter legio praktische argumenten: met een dergelijke keuze past het onderzoek in het deelprogramma ‘Zuidelijk Afrika’ van de afdeling P&HS van het ASC; wordt de specifieke deskundigheid ten aanzien van Zuidelijk Afrika van de onderzoeker benut; kan goed worden ingespeeld op bestaande wetenschappelijke en institutionele relaties; wordt geprofiteerd van het open onderzoeksklimaat in Botswana; en wordt aansluiting gevonden bij onderzoeksprioriteiten zoals die in Botswana geconstateerd worden. Op deze aspecten zal hieronder nader worden ingegaan (zie *inkadering*).

Laat men eenmaal de keuze vallen op Botswana en op Francistown, dan is het voor de opbouw van het deelprogramma Zuidelijk Afrika van doorslaggevend belang of dit een strategische keuze is: of van hieruit zicht wordt geboden op processen en structuren die van groter reikwijdte zijn dan lokaal en nationaal. Dat is in aanzienlijke mate het geval. Uiteraard kan men op grond van een exploratieve case-study niet generaliseren over heel Zuidelijk Afrika, of zelfs heel Afrika. Van de andere kant is een uitgangspunt in het deelprogramma Zuidelijk Afrika dat deze regio tot op zekere hoogte mag worden opgevat als één gigantisch historisch en politiek krachtenveld. In Francistown komen veel van krachtlijnen van dit veld samen: er zijn sterke etnische, economische en religieuze banden met zowel Zimbabwe als Zuid-Afrika, de invloed van de Zuidafrikaanse media is er overheersend, en vele inwoners van deze stad hebben uitvoerige ervaring in stedelijke omgevingen in Zuid-Afrika. Het voorgestelde onderzoek sluit aldus aan bij wat zich in de internationale literatuur over culturele en politieke processen in Zuidelijk Afrika ontwikkelt: het onderzoek van Ranger (o.m.

1985) naar volkscultuur en bevrijdingsstrijd in Zimbabwe en Mozambique; en in Botswana het werk van Alverson (1978) en Comaroff (1985) — hoogtepunten in een uitvoerige literatuur⁶ over de wijze waarop Botswanaanse trekarbeiders hun verblijf in de stedelijke gebieden van Zuid-Afrika na thuiskomst verwerken. De specifieke *empirische relaties tussen* onderzoeksvariabelen die ten aanzien van de stedelijke cultuur van Francistown zullen worden achterhaald, zullen niet generaliseerbaar zijn voor het hele subcontinent; maar wij treffen daar wel de relevante variabelen aan, als aanzet voor meeromvattend vergelijkend onderzoek. Niettemin moet worden toegegeven dat de betrekkelijke kleinschaligheid van Francistown, en de democratische signatuur van Botswana in het algemeen, de gekozen stad en aanzien van bepaalde andere kernvariabelen in het Zuidelijk-Afrikaanse complex (denk aan criminaliteit, apartheidsstrijd) minder representatief is.

Operationalisering: Thema's en methoden van onderzoek

De concentratie op vooral niet-geïstitutionaliseerde, en daarmee moeilijk grijpbare, culturele kanten van het moderne stedelijke leven houdt het mogelijke gevaar op dat het voorgestelde onderzoek te diffuus en onvoldoende gefocuseerd zou worden.

Aangezien het hier om een exploratief onderzoek gaat op een terrein waar de wetenschap internationaal nog weinig ervaring heeft opgedaan, is het niet raadzaam het verwarrend overstelpende aanbod van de sociale werkelijkheid overtuigend te structureren door het zwaartepunt in de materiaalinzameling te leggen bij een strakke questionnaire-survey. Niettemin is het verzamelen van beperkt kwantificeerbaar materiaal een beproefde methode om een nieuwe sociale omgeving in eerste instantie in kaart te brengen, en in deze beperkte zin zal een eenvoudige survey worden gehouden in de eerste fase van het veldwerk: dienstbaar aan de kwalitatieve kant van het onderzoek, waarin participerende observatie de voornaamste methode vormt.

Het onderwerp 'stedelijke cultuur in haar politieke implicaties' zal worden geoperationaliseerd naar drie hoofdthema's toe:

1. sociale controle en vrijwillige organisatie: culturele aspecten van de groei naar een stedelijke en nationale samenleving;
2. huisvesting: centrale waarde in de stedelijke cultuur, en inzet in de stedelijke politieke relaties;
3. beelden en zelfbeelden: naar een elektronische massacultuur.

Alle drie thema's laten zich bestuderen vanuit de gekozen onderzoekslokatie in een gloednieuwe 'site-and-service' stadswijk van Francistown, de Somerset East Extension.

Door als huisgezin persoonlijke relaties aan te gaan met burens en wijkgenoten, en gaandeweg te participeren in het informele sociale proces van *face-to-face* interactie en in de organisatievormen (een sportvereniging, een kerk) zoals die op wijkniveau bestaan, wordt zicht gekregen op de onderliggende voorstellingen, normen en waarden van de stedelingen, en op verschillen daarin volgens sexe, sociaal-economische positie, etnische herkomst, politieke en religieuze overtuiging. De wijze

⁶ Onder meer: Schapera 1947; Isaacs 1982; Kerven 1979; Molamu et al 1987; Cooper 1983.

waarop de daaruit voortvloeiende contradicties op wijkniveau tot uitdrukking komen, gestructureerd, geneutraliseerd en beslecht door conflictregulerende instanties, zal daarbij centraal staan. Dit is niet slechts een kwestie van voorstellingen en symbolen, maar ook een politiek proces, dat openingen biedt aan lokaal leiderschap, en waarvan de vertakkingen naar de meer centrale en formele stedelijke en nationale politieke niveaus, en de bureaucratische diensten van de staat, zullen worden nagegaan.

In de participatie in een nieuwe wijk van een snelgroeiende stad (met enorme huisvestingsproblemen) zullen zich allerlei mogelijkheden voordoen om het huis als centrale en meest begeerde expressie van stedelijke aspiraties en klasse-identiteit, te verkennen. Ook hier is de politieke dimensie niet ver te zoeken: het verwerven van huisvesting, en de voorwaarden waaronder squatters en in het algemeen mensen van de lagere sociaal-economische groepen zich aan de overheidsregulering van huisvesting onderwerpen, vormt een belangrijke confrontatie tussen burger en staat, een van de voornaamste strijdpunten in de lokale en nationale verkiezingen, en een aangrijpingspunt voor patronageverhoudingen, etnische profilering en plaatselijk leiderschap.

De internationale en door industrieel kapitalisme mede bepaalde dimensie van de groei van een stedelijke cultuur wordt ontsloten door de reikwijdte en invloed na te gaan van consumptie-electronika (radio, televisie, video, walkman etc.), enerzijds als uitdrukking van en invloeden op sociale relaties (bijv. als statussymbolen), anderzijds als media waarlangs de consument wordt blootgesteld aan beelden van een al dan niet geïdealiseerde werkelijkheid (waaronder politieke propaganda vanuit Zuid-Afrika). Dit roept de vraag op naar de zelfbeelden die juist door media-consumptie worden gegenereerd c.q. beïnvloed, met effecten op sociale relaties, op politieke en economische aspiraties, beleving van de lichamelijkheid in ziekte en gezondheid, en op zingevingsprocessen in een verwarrende, heterogene, snel veranderende moderne samenleving.

Uiteraard is het bij de invulling van deze thema's van belang te letten op klasse-aspecten, die met name stoelen op de inkomenspositie van de bevolking op grond van hun participatie in de stedelijke economie. Een zorgvuldige kwantitatieve analyse van ruim tien jaar geleden concludeerde dat

‘at least 36% (and possibly up to 47%) of the total urban population (...) live below the effective minimum level of subsistence in the urban areas.’⁷

Inmiddels zal de situatie enigszins gewijzigd zijn door reële groei van de Botswanaanse economie; maar mede doordat deze verbetering verdere polarisatie en klassenvorming op het platteland in de hand heeft gewerkt (cf. Cliffe 1984), zullen nieuwe immigranten naar de steden gelokt of gedreven zijn, die daar waarschijnlijk aanvankelijk in armoede verkeren. Het bestuderen van varianten van culturele continuïteit en vernieuwing zal ons dus enerzijds voeren naar de consumptieve aspiraties van een stedelijke midden- en bovenlaag (waar participatie in de elektronische massa-cultuur het minst op economische beperkingen stuit), maar anderzijds ook naar de ‘cultuur van de armoede’: de sociale en symbolische structurering van het streven naar de primaire levensbehoeften — waarvan wij ons tot huisvesting zullen beperken.

⁷ Republic of Botswana 1976:9; vgl. ook Egner & Klausen 1980.

Uit de voorgestelde opzet wordt duidelijk dat het onderzoek zich mede richt op *impliciete, gedeeltelijk non-verbale* aspecten van de stedelijke cultuur. Participerende observatie, het opbouwen van vertrouwensrelaties, en diepte-interviews op die basis zijn voor de antropoloog beproefde methoden om tot inzicht te geraken. Ik meen echter dat de huidige stand van audiovisuele technieken het mogelijk maakt deze methoden effectief aan te vullen met het gebruik van een videocamera — niet met het doel om de schriftelijke rapportage gedeeltelijk door een, in mijn geval onvermijdelijk amateuristisch, videoproduct te vervangen, maar als hulpmiddel om de observatie in het veld te verdiepen, en vooral om informanten commentaar te laten leveren op de gemaakte beelden en zo moeilijk verbaliseerbare aspecten toch boven water te krijgen.⁸

Een gedetailleerde vergelijking van rurale en stedelijke cultuur in Botswana behoort zoals gezegd niet tot de onderzoeksopzet. Bij het verkennen van stad-plattelandsrelaties zullen wij ons beperken tot een analyse van de persoonlijke netwerken van stedelingen. Daaruit zal waarschijnlijk een grote mate van continuïteit blijken binnen verwantengroepen met gemengd ruraal/urbane residentie zien. Door kortstondige vestiging in een dorp met significante netwerkcontacten in de stad, kan dit beeld verder aangevuld worden, zonder dat het tot een uitputtende beschrijving van de rurale instituties en processen zal kunnen komen. Het is zeker niet de bedoeling over te gaan tot een herstudie van het rurale onderzoek van Werbner, of van het onderzoek van Kerven naar migratie- en urbanisatie-in het Noordoost-District (zie bibliografie).

Voorts is het duidelijk dat significante aspecten van de politieke cultuur van hedendaags Francistown slechts kunnen worden begrepen binnen een historisch perspectief, ook al is het niet de intentie van dit onderzoek om de sociale geschiedenis van deze stad te schrijven. Archiefonderzoek in Gaborone, Francistown, Harare en mogelijk andere plaatsen in Zimbabwe, gepaard aan het interviewen van historische actoren binnen het stedelijke, regionale en nationale politieke veld, zal een beperkt deel van de beschikbare veldwerktijd opeisen. Ik zal daarbij worden bijgestaan door een doctoraalstudent van de vakgroep niet-westerse maatschappij-geschiedenis van de Erasmus-Universiteit te Rotterdam, Mw E. Krijnen.

Rapportage

De inkadering van het hier voorgestelde onderzoek binnen de Applied Research Unit (ARU) van het Ministry of Local Government and Lands, Republic of Botswana (in welk kader reeds een onderzoeksvergunning werd afgegeven), brengt de verplichting met zich mee dat elke drie maanden schriftelijk tussentijds gerapporteerd wordt; daarnaast dient een omvangrijke voorlopige rapportage plaats te vinden aan het eind van het verblijf in Botswana. Deze rapporteren zullen uiteraard ook onder collega's op het ASC en elders in Nederland verspreid worden voor commentaar. Dit bestand aan teksten zal de basis vormen voor rapportage in de vorm van vijf internationaal te publiceren artikelen in de twee jaar na het beëindigen van het veldwerk.

⁸ Een dergelijke techniek is door de onderzoekster Bennetta Jules-Rosette met succes gebruikt bij haar onderzoek van kerken en stedelijke cultuur in Lusaka.

Inkadering van het voorgestelde onderzoek

In Nederland

Het onderzoek zal plaatsvinden in het kader van de afdeling P&HS, ASC, Leiden; de betrokken onderzoeker staat sinds 1980 aan het hoofd van deze afdeling. In de probleemstelling weerspiegelt zich de centrale onderzoeksproblematiek van het afdelingsprogramma: de Afrikaanse staat in zijn ideologische en zijn economische dimensie. Het onderzoek richt zich met name op de ideologische kant, en zal bijdragen aan het inzicht in de niet-geïnstitutionaliseerde aspecten van de confrontatie tussen burger en Afrikaanse staat. Daarnaast is het een eerste invulling, door middel van concreet veldonderzoek ter plaatse, van het nieuwe deelprogramma Zuidelijk Afrika van de afdeling; de bij het onderzoek opgedane specifieke deskundigheid en contacten in de regio zullen ten dienste staan van de uitbouw van dit deelprogramma in de komende jaren door inzet van junior onderzoekers en streven naar externe financiering. Met het voorgenomen onderzoek wordt ook de stedelijke dimensie van het afdelingsonderzoek (cf. recent en voorgenomen onderzoek van Dr Hesseling en Drs Schilder) versterkt, in het besef dat in het hedendaagse sociaalwetenschappelijke Afrika-onderzoek de studie van steden dreigt achter te raken bij die van de plattelandsproblematiek (vgl. van Binsbergen, ter perse (a)).

Samenwerking buiten het ASC maar binnen Nederland zal zich toespitsen op de Noordoost-District component van het Botswana onderzoek van de vakgroep Sociale Geografie van de Ontwikkelingslanden, Rijksuniversiteit Utrecht, waarmee het ASC eerder in 1988 een algemene samenwerkings-overeenkomst heeft gesloten (vgl. van Hoof 1988).

Daarnaast vormt het onderzoek een nieuwe inbreng in een drietal meer informele samenwerkingsrelaties binnen Nederland: met Prof.Dr. M.R. Doornbos (ISS, Den Haag; adviseur van de afdeling P&HS) ten aanzien van politiek en symboliek in hedendaags Afrika;⁹ met Prof.Dr. P. Geschiere (ICA, RUL, Leiden) ten aanzien van de reactie van Afrikaanse samenlevingen op de penetratie van het kapitalisme en de staat; en met Prof.Dr. J.M. Schoffeleers ten aanzien van religie en cultuurverandering in Zuidelijk Afrika.

In Botswana

Binnen Botswana zal het onderzoek ondergebracht worden bij de ARU van het Ministry of Local Government and Lands, Republic of Botswana, — wat het enige onderzoeksinstituut in den lande s chijnt te zijn dat zich daadwerkelijk bezighoudt met sociaalwetenschappelijk urbaan onderzoek, mede in Francistown. In dit kader zal worden samengewerkt met ARU onderzoekers, primair Mrs. L. Molamu, M.A.

In het kader van samenwerkingsmogelijkheden tussen het ASC en de Universiteit van Botswana zoals die thans verkend worden, kunnen ook een of meer Botswanaanse universitaire onderzoekers in het onderzoek betrokken worden. Met het Extra-mural Department van de University of Botswana te Francistown (Dr. Malikongwa) zijn al

⁹ Cf. Doornbos et al 1984; van Binsbergen & Doornbos 1987; een gezamenlijk boek (M.R. Doornbos & W.M.J. van Binsbergen: *Political Symbols in Modern Africa* [werktitel]) is thans op twee hoofdstukken na gereed.

besprekingen gevoerd over een bescheiden onderwijsinbreng mijnerzijds in de loop van mijn verblijf ter plaatse.

Internationaal

Buiten Nederland en Botswana betaan er inspirerende contacten met Prof. T.O. Ranger (Rhodes Professor of Race Relations te Oxford en extern adviseur van de afdeling P&HS), die thans eigentijds-historisch onderzoek onderneemt in Zuidelijk-Matabeleland, Zimbabwe, in een gebied dat direct aansluit bij het Noordoost-District van Botswana; en met Dr R.P. Werbner, University of Manchester, die sinds het begin van de jaren '60 onderzoek heeft gedaan onder de Kalanga in Zimbabwe en in Botswana's Noordoost-District.

Aansluiting bij onderzoeksprioriteiten ten aanzien van Botswana

Naast collegiale en institutionele inkadering, speelt in de Afrikanistiek de vraag naar de relevantie van voorgenomen onderzoek voor het onderzochte land een toenemende rol. Het hier voorgestelde onderzoek ligt op het kruispunt van stedelijke verschijnselen, en de hedendaagse cultuur. Laten de onderzoeksvraag in Botswana op deze punten nader verkennen.

Vergeleken met andere landen in Zuidelijk Afrika, is de urbanisatiegraad van Botswana lang laag gebleven. Een schatting uit 1979 sprak nog van een urbanisatiegraad van slechts 12%.¹⁰ Begrijpelijk genoeg is daarom veel van de gepubliceerde sociaalwetenschappelijke literatuur over Botswana gewijd aan rurale verschijnselen, en in het bijzonder aan plattelandsontwikkeling. Terwijl deze literatuur dikwijls van uitstekend gehalte is,¹¹ en terwijl stedelijke aspecten zijn opgenomen in een van Botswana meest indrukwekkende onderzoeksprestaties: de National Migration Study,¹² wordt het tekort aan diepgaande studies over de specifiek stedelijke aspecten van het land in toenemende mate gevoeld naarmate de urbanisatie toeneemt.¹³ Dit terwijl een behoudende schatting al uitgaat van een stedelijke bevolking van 45% in het jaar 2000.¹⁴ Een overzicht uit 1983 van recent en lopend onderzoek in Botswana vermeldt op 218 projecten slechts 2 op het gebied van urbanisatie en stedelijke samenleving (Khutsoane 1983). De (zelf-)perceptie van Botswana als een primair agrarische samenleving waar het centrum van het

¹⁰ Schneider & Wiese 1983: 145; zij kenden slechts een bevolking van c. 25,000 toe aan Francistown in de tweede helft van de jaren '70.

¹¹ Vgl. de bibliografieën van Eicher 1981; Beining et al. 1983; Henderson 1981; Henderson & Opschoor 1981; een nuttige bibliografie bevat ook Noppen 1982.

¹² Onder meer Republic of Botswana, 1982, en deelstudies door Kerven (1979a, 1979b, 1980, n.d.), Cooper (1979), en Izzard (n.d.).

¹³ Ondertussen kunnen als stedelijke studies genoemd worden Silitchena 1978; Kerven 1982; Cooper 1982; Lesholo 1982; Puzo 1976; Stephens 1977; Grant 1973. Deze artikelen omvaten vaak minder dan tien bladzijden. Feddema's uitvoeriger recente studie over de Naledi squatterwijk in Gaborone heb ik nog niet kunnen raadplegen, evenmin als het migratieonderzoek van zijn collega aan de Vrije Universiteit, Selier.

¹⁴ Campbell 1980; een soortgelijke projectie in het Zesde Vijfjarenplan: Republic of Botswana 1985: 111.

maatschappelijk leven en van het ontwikkelingsproces in de rurale gebieden gezocht moet worden, is zeker een factor in deze geringe nadruk op stadsonderzoek. Het hier voorgestelde onderzoek beoogt in te spelen op het aanzienlijke hiaat in de kennisvorming ten aanzien van stedelijk Botswana.

Terwijl onderzoek van de stedelijke samenleving in Botswana op objectieve gronden kennelijk prioriteit verdient zonder dat dit besef al tot expliciete voornemens heeft geleid in het wetenschapsbeleid van dat land, begint de studie van de zich ontwikkelende moderne, nationale cultuur in dat land onderkend te worden als een belangrijke blinde vlek. Het zesde Nationale Ontwikkelingsplan (1985-91) komt nog nauwelijks verder dan het benadrukken dat

‘Government recognises the importance of *preserving* [italics added] Botswana’s cultural heritage and encouraging a favourable environment for the development of cultural activities.’ (Republic of Botswana 1985: 164f).

Culturele vernieuwing werd echter reeds benadrukt door de Nationale Commissie voor Educatie van 1977:

‘A relevant education for Botswana cannot be one which clings blindly to ancient tradition. It is rather one in which customs are adapted and culture is renewed, enabling the society to respond to new opportunities with confidence.’¹⁵

Deze lijn wordt voortgezet en uitgewerkt in Parsons’ recente, gezaghebbende rapport over onderzoeksprioriteiten voor Botswana. Voor specifiek historisch en archeologisch onderzoek suggereert deze auteur zes centrale prioriteiten die alle te maken hebben met sociaal-economische verandering in ruraal Botswana, met als zesde punt: ‘how all these changes were reflected in popular culture’ (1987: 46). Op een meer algemeen, interdisciplinair niveau,

‘Seven outstanding research priorities have been chosen to illustrate a mix of Government policy priorities, non-government priorities, foreign donor priorities, coming issues presently swept under the carpet, and issues profoundly affecting the future of research in Botswana.’

Van de behartigenswaardige inventarisatie kan ik helaas slechts waargeven wat Parsons over cultuur te zeggen heeft:

‘A fourth research priority is the study of *Contemporary Culture* [emphasis original]. (...) [R]ecent community moves to set up local museums (...) [are] part of a general cultural awareness, and desire not to lose cultural identity, that is bound to grow as economic development changes the structure of society — and begins to provide more people with the surplus which enables enhanced enjoyment of culture. The Botswana Society [a voluntary association] has recognised this mood in the air by arranging its eighth national symposium to be held on the subject of Culture for Development in September 1987. (...)’

The Ministry of Home Affairs has been struggling for some years with the question of whether and how to develop a National Cultural Policy in conformity with UNESCO standards. *The danger, of course, being that regulation of living cultural forms can be a recipe for fossilization. The lack of research on culture can be seen in the (...) list of*

¹⁵ Republic of Botswana 1977, as quoted in Mogapi 1984:187; Mogapi’s betoog zelf is echter opmerkelijk traditionalistisch en retrospectief.

theses and dissertations (...) above. The problem for such research is not only how to record without fossilizing but also to keep pace with new cultural forms and adaptations.' (Parsons 1987: 49-50; italics added)

Met het derde thema van het onderzoek tenslotte, de elektronische massacultuur, begeven wij ons niet alleen op het gebied van de interpretatie van nieuwe symbolen binnen de hedendaagse stedelijke samenleving, maar ook op het gebied van media-onderzoek. Volgens Parsons staat de studie van de media in dat land nog in de kinderschoenen en is verder onderzoek dringend nodig.¹⁶

Tijdschema

1.11.1988 aankomst te Francistown; inrichting van reeds gehuurde woning; aanwerven van assistent; aanschaf van auto; contact met plaatselijke autoriteiten; eerste contacten met de onderzoekspopulatie

15.11.88—30.11.88 bezoek aan Gaborone voor consultaties met ARU en Universiteit, en verkenning van Botswana National Archives en collecties van de universiteitsbibliotheek

1.12.88—31.1.89 eerste fase van het veldwerk, waarin kwantitatieve onderdeel; afgesloten met eerste kwartaalrapportage aan ARU en ASC

1.2.89—7.2.89 bezoek aan Gaborone voor bespreking kwartaalrapportage en verder werk in archieven

8.2.89—30.4.89 tweede fase van het veldwerk, aanvullen van eventuele hiaten in kwantitatief onderdeel, begin van diepte-interviews; af te sluiten met tweede kwartaalrapportage aan ARU en ASC

1.5.89—7.5.89 bezoek aan Gaborone voor bespreking kwartaal-rapportage en verder werk in archieven

8.5.89—28.5.89 vakantie

29.5.89—13.8.89 derde fase van het veldwerk, voortzetting diepte-interviews; gedurende 4 weken verleggen van werkterrein naar ruraal gebied in het Noordoost-District; af te sluiten met derde kwartaal-rapportage

14.8.89—27.8.89 bezoek aan Gaborone voor bespreking kwartaal-rapportage, archiefwerk en interviews met hoofdrolspelers in de recente geschiedenis van Francistown

28.8.89—5.11.88 laatste fase van het veldwerk, onderbroken met trip van twee weken naar Harare en Bulawayo voor archiefwerk en bezoek aan herkomstgebied migranten in Francistown; af te sluiten met voorlopig rapport

6.11.88—19.11.88 bezoek aan Gaborone voor bespreking eindrapport, seminars aan Universiteit van Botswana, formaliteiten en praktische aspecten van de terugreis

¹⁶ Parsons 1987: 47. Een interessant onderzoek van radio-luisterpatronen vindt men bij Jere 1979. Majaha-Järtby 1978 en Webb 1981 betreffen in hoofdzaak gebruik van de radio — en in mindere mate volkstoneel — voor volwassenenonderwijs en ontwikkelingseducatie; in dezelfde trant Byzam & Ross 1977.

20.11.89—26.11.89 opbreken van behuizing in Francistown en aanvaarden van terugreis.

31.12.91 afronden van de rapportage

Appendix I. Verkenning van de voorgestelde onderzoeksthema's in Francistown, Noordoost-District, Botswana¹⁷

Algemeen overzicht

Het ruim 400 km noordoostelijk van de Botswaanse hoofdstad Gaborone gelegen Francistown is thans een stad van ca. 44.500 inwoners, met een geschatte jaarlijkse groei van 8% (Republic of Botswana 1984, 1986).

Terwijl er geen algemene geschiedenis van het Noordoost-District en Francistown in boekvorm beschikbaar is, is het gebied uiteraard meegenomen in de nationale historiografische literatuur (bijv. Tlou & Campbell 1984). Naast enige artikelen¹⁸ en onuitgegeven proefschriften¹⁹ is de geschiedenis van het district zeer intensief onderzocht door studenten van de geschiedenisafdeling van de Universiteit van Botswana.²⁰

Het huidige Noordoost-District van Botswana werd oorspronkelijk (in enige concessies waarvan de belangrijkste uit 1881 dateert)²¹ onder de naam Tati-District in concessie afgestaan aan Europese goudzoekers door de Ndebele vorst Lobengula — opererend vanuit Bulawayo in het huidige Zimbabwe.²² Dit lokte protesten uit van de zijde van de Tswana vorst Khama III die het gebied claimde als behorend bij wat toen bekend stond als 'Khama's country', de kern van het latere Bechuanaland Protectoraat, waaruit in 1966 de onafhankelijke republiek Botswana werd gevormd. Het Noordoost-District vormde aldus vanouds een niemandsland op de grens tussen twee grote Afrikaanse invloedssferen, en Francistown (centrum van koloniale kapitalistische expansie in het Bechuanaland Protectoraat) heeft zijn ontstaan te danken aan dit machtsvacuüm. Gedurende enkele tientallen jaren werd er inderdaad

¹⁷ Mede gebaseerd op een oriëntatiereis, april-mei 1988.

¹⁸ Ramsay 1987; Tapela 1982; Werbner 1970, 1971, 1982b.

¹⁹ Tapela 1976, en meer specifiek sociaalwetenschappelijk Kerven 1977

²⁰ Edzani 1984; Hamandawana 1983; Kobokobo 1982; Koveya in prep; Kwelegano 1978; Madikwe 1983; Maikano 1977; Mannathoko 1978; Marata 1983; Mogotsi 1983; Mongwa 1977; Mtutuki 1976; Mupindu 1983; Mwalimu-wa-Nkosana 1980; Pharo 1984; Sechele 1977; Selolwane 1978, 1980; Setlhare 1978; Tshambani 1979; Woto 1976; voor een bibliografisch overzicht van dit studenten-onderzoek zie Shillington 1984; vgl. ook Anon. 1982. Deze ongepubliceerde scripties konden bij het opstellen van dit onderzoeksvoorstel nog niet geraadpleegd worden.

²¹ Zie Zimbabwe National Archives, Harare, manuscript collection LO 1/2/1-6; TA 1/1/2, 1/2/1-16.

²² Cf. Baines 1877. Een handig overzicht van de eerste decennia van het Tati district, tevens handleiding voor de manuscripten hierover in de archieven van Harare, in Baxter & Burke 1970: 265f (Lobengula), 354 (Northern Light Gold Mining Co. Ltd), en 458f (Tati Concession and Exploration Co. Ltd, etc.); zie ook Baxter 1969.

op moderne wijze (en vaak op al eeuwenoude Afrikaanse vindplaatsen) goud gedolven in het gebied, maar de opbrengst stagneerde in het begin van de twintigste eeuw. Het gebied, met een aantal raciaal gesegreerde *townships* waaronder Francistown als voornaamste, doorsneden door de Zuid-Noord spoorweg en allengs een belangrijk centrum van handel, verkeer en verbouw van marktgewassen door boeren van Europese afkomst, bleef in handen van de Tati Company (eerder bekend onder een aantal verwante namen), ook nadat het in 1917 definitief als deel van Bechuanaland werd bevestigd. In de jaren '20 was er nog een opleving van Rhodesische identiteit onder de Europese minderheid in het gebied,²³ maar deze vermocht niet de beoogde aansluiting bij Zuid-Rhodesië (thans Zimbabwe) te bewerken. Inmiddels werd Francistown mede belangrijk vanwege zijn luchthaven: het belangrijkste knooppunt in de aanvoer, door de lucht, van Afrikaanse trekarbeiders uit Zuidelijk Centraal Afrika naar de mijnen van de Witwatersrand, Zuid-Afrika. Deze gevleugelde arbeidsmigratiestroom bestaat niet meer sinds de jaren zestig, evenmin als Francistown nog langer gedomineerd wordt door de Tati Company, die echter nog steeds veel van het land in het district in eigendom heeft. Juist de concentratie van kapitalistische mijnbouw en idem landbouw betekende dat de koloniale tijd een zeer negatief stempel drukte op de plaatselijke samenleving en economie in dit district.²⁴ Gaandeweg paarde zich aan deze negatieve ervaring de als onderdrukkend gevoelde effecten van het indirecte bestuur door verre Tswana volkshoofden die over het gehele Protectoraat het neo-traditioneel gezag hadden verworven en dat met harde hand doorvoerden (Ramsay 1987: 74-80).

Het Noordoost-District vormt ecologisch en cultuurhistorisch (als woongebied van de Kalanga²⁵ landbouwers) een continu gebied met het aangrenzende Matabeleland in Zimbabwe, en toen daar onmiddellijk na de Zimbabweaanse onafhankelijkheid Mugabe's Vijfde Brigade huishield staken velen de grens over naar Botswana — evenals de vooraanstaande Zimbabweaanse politicus Dr J. Nkomo zelf op zijn vlucht in 1983 (Nkomo 1985). Inmiddels, een halve decade later, is Nkomo in een seniore positie in Mugabe's regering hersteld, en tracht hij zijn volgelingen te overreden alsnog naar Zimbabwe terug te keren en aan de toekomst van het land mee te helpen bouwen. Overigens wonen er ca. 300.000 Kalanga vanouds in het huidige Zuid-Afrika: bijna tweemaal zoveel als in Botswana.

Francistown is thans de op een na grootste stad van Botswana, na Gaborone, maar haar signatuur is een volstrekt andere. Om een eind te maken aan de situatie dat Bechuanaland vanuit Mafeking, buiten het territorium, werd bestuurd, werd de huidige hoofdstad vanaf de Onafhankelijkheid in 1966 letterlijk uit de grond gestampt.²⁶ Francistown daarentegen is al meer dan een eeuw oud. In die tijd hebben haar centrale functies zich sterk gediversifieerd (handel, mijnbouw en industrie, verkeer en andere diensten, naast de overheidssector) en uitgebreid.

²³ Zimbabwe National Archives, Harare, S881/249 'Incorporation of Tati territory with Southern Rhodesia'.

²⁴ Schapera 1943, 1971; Werbner 1970, 1971, 1982a, 1982; Masale 1985; Tapela 1976, 1982.

²⁵ Over de Kalanga, vgl. de studies van Werbner (zie bibliografie), en voorts: Maunch 1965; Munjeri 1974; Richard 1942; Saeger 1942; Sebina 1947; Wentzel 1983; Weale 1893.

²⁶ Cf. Dale 1969; Best 1970; Mbongwe 1982.

Dit maakte het mogelijk dat zich binnen de lokale bevolking, ondanks haar vlottend karakter en de vooral de laatste decennia sterke immigratie, toch een ruime kern kon ontwikkelen van stabiele stedelingen met een primair stedelijke identiteit. Een opvallend percentage (bijna 25%) van de huishoudens woont al tien jaar of langer in hetzelfde huis (Republic of Botswana 1984: 54). Dit impliceert een bevolkingsopbouw waarin het aandeel van recente stedelijke immigranten niet zo volstrekt prominent is als in zeer jonge snelgroeïende steden; bovendien zal de bevolkingsopbouw wat minder scheef zijn door evenwichtiger vertegenwoordiging van vrouwen, kinderen en ouderen. Overigens heeft de bevolkingsopbouw in Francistown specifieke kenmerken die samenhangen met de plaats van Botswaanse steden binnen de politieke economie van Zuidelijk Afrika in zijn geheel: onder jongeren is de sexe-ratio in het voordeel van vrouwen, onder middelbaren daarentegen in het voordeel van mannen. In Francistown hangt dit niet slechts samen met arbeidsmigratie naar Zuid-Afrika (waarin mannen oververtegenwoordigd zijn), maar ook met het voorkomen van takken van de economie (handel en textielindustrie) waarin veel vrouwen werk kunnen vinden.

Hoewel Francistown in hoofdzaak een Afrikaanse bevolking heeft waarvan de meeste leden thans de Botswaanse nationaliteit hebben, bestaat er in nationale herkomst een aanzienlijke verscheidenheid. Er zijn aanzienlijke contingenten recente en ook minder recente Afrikaanse immigranten uit zowel Zimbabwe als Zuid-Afrika, met daarnaast een niet te verwaarlozen Zambiaanse gemeenschap, en onder de niet-Afrikanen vooral Indiërs in de handels- en dienstensector, alsmede Zuidafrikanen en Zimbabweanen van Europese herkomst; deze laatsten zijn daarnaast ook in de agrarische en mijnbouw-sectoren rond de stad werkzaam. Een ander contingent Europeanen is werkzaam in de ontwikkelingssector; hun invloed op de stedelijke cultuur lijkt niet denkbeeldig.

Francistowns huidige groei als knooppunt van verkeer en handel gaat terug op 1980, na een periode van stagnatie volgend op de Onafhankelijkheid.²⁷ De algemene groei van de Botswaanse economie sinds het eind van de jaren '70 (ten gevolge van dramatische uitbreiding van de exportinkomsten uit diamanten en rundvlees) is een van de verklaringen hiervoor: Francistown speelt binnen Botswana een centrale rol als knooppunt van handel en verkeer. Ook het beëindigen van de vrijheidsstrijd in Zimbabwe (1980) heeft aan de explosieve ontwikkeling van Francistown sterk bijgedragen. De op de Zimbabweaanse Onafhankelijkheid volgende influx van duizenden vluchtelingen uit Zuid-West-Zimbabwe kan in dit verband genoemd worden, maar belangrijker is toch waarschijnlijk de herschikking van de economieën van de Frontlijnstaten met een nieuwe rol voor Zimbabwe, en de opkomst van SADCC. Daarnaast speelt de nagenoeg onbelemmerde handel met Zuid-Afrika een grote rol (cf. Ettinger 1979). Zo heeft de continuïteit vanuit Francistown naar Zimbabwe en Zuid-Afrika toe niet slechts etnische en taalkundige maar ook economische aspecten.

Het feit dat het Tswana, de vanuit het politieke en etnisch dominante centrum van Botswana gepropageerde 'nationale' taal, naast het Engels de voornaamste communicatietaal vormt in Francistown, en niet het Kalanga dat in de oorspronkelijke

²⁷ Zoals nog geëvoceerd in Campbell 1980, en ook duidelijk uit analyses uit de jaren '70, zoals Egner 1971; Kerven 1976, 1977; Republic of Botswana 1974, 1976.

taal is van het Noordoost-District en het aangrenzend gedeelte van Zimbabwe, suggereert al enigszins de verscheidenheid aan etnische influx van binnen Botswana; met name sinds de onafhankelijkheid heeft er een vrij sterke influx vanuit centraal Botswana plaatsgevonden in Francistown.²⁸

Niettemin vertoont het sociale veld waarbinnen de stedelijke bevolking van Francistown wordt betrokken, een verdichting in de meer directe, van oudsher Kalanga kenmerken vertonende, omgeving: het Noordoost-District. In de lange periode dat Francistown bestaat hebben er zich vaste relaties tussen de stedelijke bevolking en het onmiddellijke achterland gevormd (cf. Kerven 1976, 1977), waarbij wij onder meer kunnen denken aan urbaan/rurale continuïteit van verwantengroepen, met specifieke — maar verre van exclusieve — taken voor ieder van beide takken: de stedelijke tak primair zorgdragend voor geldinkomen, onderwijs en medische verzorging van de leden, prestigegoederen, grote investeringen ten behoeve van de landbouw en politiek functioneren binnen de nationale samenleving; de rurale tak primair zorgdragend voor reproductie in de zin van nieuwe leden voor de groep, agrarische arbeid, beheer en producten ter aanvulling van de stedelijke consumptie, en culturele, psychologische en rituele verankering en verzorging van de stedelijke leden. Het Kalanga-gebied heeft sinds minstens het midden van het huidige millennium grote versterkte centra gekend met een op lange-afstandshandel gebaseerde hofcultuur (slechts ten onder gegaan in het kader van de grote Zuidelijk-Afrikaanse migraties in het begin van de vorige eeuw); de regionale culten (van pelgrimsoorden en orakels) die, in de verering van de Hoge God Mwali, de religieuze ondersteuning van deze maatschappijstructuur vormden, leiden nog altijd een bloeiend leven in de op enige tientallen kilometers van Francistown gelegen bergen op de grens tussen Botswana en Zimbabwe (Werbner 1978). Dit alles suggereert dat zelfs de introductie van een Westers, op kapitalistische participatie gebaseerde stedelijke samenlevingsvorm fundamentele instituties in de rurale samenleving niet vernietigd heeft maar waarschijnlijk eerder daaraan nieuwe, creatieve impulsen heeft verleend. Iets daarvan moet ook op het niveau van stedelijke wijken en families terug te vinden zijn.

Thema 1. Sociale controle en vrijwillige organisatie: culturele aspecten van de groei naar een stedelijke en nationale samenleving

In Francistown treffen wij een veelheid aan van *formele organisaties*: kerken, beroepsorganisaties, afdelingen van politieke partijen, sport- en ontspanningsverenigingen.²⁹ De voor steden typische heterogeniteit doet zich ook hier voor, zowel

²⁸ Overigens zijn vele groepen die tot de Kalanga cluster behoorden (en als zodanig deel uitmaken van het wijdverbreide Shona complex) in de negentiende en twintigste eeuw, naar politieke affiliatie en taalgebruik tot de dominante Tswana cluster overgegaan, zonder dat geheel duidelijk is in hoeverre daarmee economische en culturele trekken van Kalanga-schap geheel zijn verwisseld voor Tswana equivalenten.

²⁹ Over kerken in Francistown, zie Fake 1983: 40-41 (waar 32 verschillende geregistreerde kerkgenootschappen worden opgesomd; sommige hebben meer dan een congregatie ter plaatse); Lagerwerf 1982: 36f; Republic of Botswana 1983: 345f, waar 46 kerkgenootschappen worden genoemd. Laatstgenoemde publicatie geeft ook een overzicht van de diverse andere geregistreerde vrijwillige associaties in Francistown:

naar levensstijl (tot uitdrukking komend in type huisvesting en consumptiepatroon), religieuze affiliatie en etnische herkomst.

De genoemde vrijwillige formele organisaties zijn evenzovele voorbeelden van de sociale creativiteit waarmee de stedelingen vorm geven aan hun samenleving worden beproefd: dragers en groeipunten van een stedelijke cultuur, waarmee met grote flexibiliteit een veelheid van stedelijke uitdagingen worden tegemoet getreden. Wij kunnen hierbij denken aan de behoefte aan economische opvangstructuren voor immigranten; de behoefte om, binnen de overzichtelijke en behaaglijke context van een op de maat van de eigen klasse en wijk geconcipeerde vrijwillige organisatie, niettemin geïntroduceerd te worden tot meer omvattende aspecten van de moderne samenleving als geheel (geletterdheid, een formele organisatiestructuur, het werken in poly-etnische verbanden); en meer in het algemeen het streven om wegwijs te worden in de moderne wereld, en deel te hebben aan de processen van zingeving en van materiële bevrediging die zij te bieden heeft of lijkt te hebben.

Formele organisaties vormen maar één van de mogelijke inbeddingen van de zich ontwikkelende stedelijke cultuur. Het samenleven van alle dag, van burens binnen een poly-etnische (en tot op zekere hoogte ook in sociaal-economisch gedifferentieerde) stadswijk, wordt mede door die organisaties gestructureerd. Daarnaast berust het samenleven binnen het gezin en de wijk tot in hoge mate op een *informele dynamiek van sociale controle*, verankerd in het ontwikkelen van een gemeenschappelijk repertoire van zowel verbale als non-verbale expressiemiddelen, waarmee in de overwegend nieuwe situaties nieuwe normen en evaluatiecriteria worden aangereikt, beproefd en bijgesteld.

Met name in de nieuwste woonwijken (waaronder de onderzoekslokatie Somerset East Extension) zal het zoeken naar een gemeenschappelijk kader van uitgangspunten voor sociale relaties een boeiend proces zijn. Hoe ontwikkelt men, in poly-etnische stedelijke situaties, normen van fatsoen en deviantie in dergelijke situaties, waar sanitaire functies, seksuele activiteiten, huiselijke twisten en economisch handelen een hoge mate van zichtbaarheid en hoorbaarheid krijgen? Kan men teruggrijpen op een gemeenschappelijk substraat van normen en waarden dat de culturen van herkomst, alle immers Zuidelijk-Afrikaans, gemeenschappelijk hebben? Vormt bij voorbeeld *hekserij*, als oeroud idioom van competitie, deviantie, machtsvorming en insinuatie, een gemeenschappelijk idioom dat over etnische grenzen heenreikt? Maakt men, naast of in plaats daarvan, gebruik van ideeën ontleend aan de overheid, hygiënische voorlichting, schoolse kennis, Christendom, informatie verkregen via de media, en ideeën opgedaan tijdens migratie naar Zuid-Afrika? Versterken en manipuleren leiders in de wijken deze mogelijkheden? Met welke opbrengsten, en tegen welke prijs?

En wie zijn die leiders? In overeenstemming met de neo-traditionele signatuur die de koloniale maatschappij van het Bechuanaland Protectoraat kenmerkte, bestonden

(1) 'voluntary associations': Y.W.C.A.; Boy's Scout [sic]; Cultural Society; Girls' Guide Movement; 4B Club; Youth Council; B.C.W.; Scripture Union.

(2) 'Professional organizations': Nurses Association; Workers Union; Botswana Medical Association; Popular Theater Group; Teachers Union; Dingaka Association; Botswana Professional and Business Women.

(3) 'Sports and social clubs': 10 voetbalclubs; 6 'netball' clubs; 1 rugbyclub; 1 golfclub; Francistown Social Club; 2 softballclubs; 1 karate/judoclub; 2 tennisclubs; Mophane Social Club; Drama Arena (Motel).

er ook in de beginnende stedelijke omgevingen op etnische leest geschoeide *kgotla's* (raden van bewoners), met formele leiders geconcipieerd naar een neo-traditioneel idioom van volkshoofdschap. De interne besluitvorming, abjudicatie van beperkte conflicten, en de contacten met de overheid vonden plaats binnen dit kader (cf. Silitshena 1979; Gillett 1973). Opereert een dergelijke structuur nog binnen de stedelijke wijken, welke veranderingen heeft zij ondergaan sinds de onafhankelijkheid, en welke gezagsstructuur komt er tot stand in de nieuwste stadswijken?

Het is de *staat* waar in laatste instantie de verankering berust van dergelijke formele gezagsstructuren op wijkniveau. Waarschijnlijk fungeren de laatste ook als doorgeefluik voor de formele judiciële instellingen van de staat, waar onoplosbaar gebleken conflicten tussen erf- en wijkbewoners terechtkomen.

Maar ook in ander opzichten vormt de moderne staat een van de hoofdrolspelers in de groei van een stedelijke cultuur. De genoemde stedelijke vrijwillige formele organisaties opereren, in hun specifieke organisatorische vorm, maar ook ten aanzien van overheidsregistratie, toekenning van stedelijke ruimte voor gebouwen en activiteiten, eventuele subsidiëring, binnen de ideologische en politieke context van de staat. Zij vormen een van de terreinen waarop plaatselijke en nationale politici relaties met hun constituenties aangaan en inhoud geven. Belangrijker is nog dat vele activiteiten binnen de wijken, van medische zorg en onderwijs tot wegeaanleg, waterleiding en riolering, alsmede het handhaven van orde en veiligheid, tot de specifieke monopolies van de stedelijke en nationale overheid behoren, waardoor vele uitingen op het niveau van het individu en van de wijk in laatste instantie inspelen op prikkels en beperkingen vanuit de staat.

Neemt de staat daarbij initiatieven die kunnen worden geïnterpreteerd als de impositie en manipulatie van bepaalde vormen van stedelijke cultuur? Vindt er, bij voorbeeld in het kader van politieke rallies, georganiseerde 'culturele' manifestaties, audiovisueel propagandamateriaal, en andere vormen van mobilisering en cliëntevorming rond de Botswana Democratic Party (BDP, de regeringspartij), een bepaalde systematische overdracht plaats van symbolen die de uitgangspunten van die partij, en van het staatsstelsel dat zij al vele jaren domineert, moet verbreiden en legitimeren binnen de opkomende stedelijke volkscultuur? Of convergeert de politieke cultuur juist in vrijheid en creativiteit naar de regeringspartij omdat deze laatste inderdaad tot op grote hoogte verantwoordelijk is voor de onmiskenbaar positieve aspecten van staatsbestel en economie in hedendaags Botswana?

Deze laatste vraag heeft een betekenis die verder reikt dan de plaatselijke context van Francistown en zelfs de nationale van Botswana. Te midden van de ca. vijftig Afrikaanse staten wordt Botswana dikwijls aangehaald als een van de weinige voorbeelden van een levenskrachtige, meerpartijendemocratie die de eerste jaren na de Onafhankelijkheid glansrijk zou hebben overleefd.³⁰ Een analyse van de wijze waarop dit systeem zich voordoet op het concrete *grassroots* level, in de politieke cultuur van een of meer stadswijken in Francistown, kan enig licht werpen op de eventuele unieke vitaliteit van de Botswanaanse democratie, ook al kan natuurlijk vanuit één stadswijk de kwaliteit van het democratisch proces op ruraal, regionaal, en nationaal niveau nauwelijks gepeild worden.

³⁰ Bijv. Parson 1984; Magang 1986; Holm et al. 1978; en aanhalingen aldaar.

Francistown is niettemin voor zo'n toets een uitermate interessante omgeving, omdat het vanouds het zwaartepunt is van Botswana's grootste oppositiepartij, de Botswana People's Party (BPP), die in de onafhankelijkheidsbeweging een grote rol speelde maar nog voor 1966 werd overvleugeld door de BDP. Hoewel geen van beide partijen een overwegend etnische signatuur heeft, en met name de BDP regering en haar hoge ambtenaren duidelijk meer Kalanga omvatten dan evenredig zou zijn met het percentage Kalanga in Botswana,³¹ wordt er toch wel met de volgende vergelijking gewerkt:

$$\text{BDP} : \text{BPP} = \text{Tswana} : \text{Kalanga}$$

Het is goed hierbij te beseffen dat 'Tswana' weliswaar de naam is van de moedertaal van vele inwoners van zowel Botswana als Zuid-Afrika, maar dat het woord niet naar enige betekenisvolle voorkoloniale politiek-etnische realiteit verwijst. De vele Tswana sprekende en in de Tswana cultuur³² delende politieke eenheden waren autonoom en onderling sterk verdeeld, totdat zij in de loop van de vorige eeuw onder de (door Europese tussenkomst versterkte) hegemonie van Khama III van de Bamangwato kwamen, en vooral in de koloniale tijd de etnische constructie van de Tswana 'natie' aangingen. Deze constructie zou ten slotte zelfs met nationale pretenties worden bekleed: in de naamgeving van het land Botswana zelf, in het opleggen van het Tswana als nationale lingua franca ook al is het van de meerderheid der staatsburgers van Botswana niet de moedertaal, en in het ontbreken van enigerlei voorzieningen voor de niet-Tswana etnische groepen en talen in aanzienlijke delen van het noorden, oosten en westen van het land (waaronder de door de 'Tswana' geminachte minderheid van Khoisan, de oorspronkelijke bewoners van Botswana). Het is tegen dit hegemonistisch streven dat de BPP en de Kalanga etniciteit te hoop lopen (National Executive Council BPP 1984; Maripe 1987). Overigens lijkt het Kalanga streven vooralsnog niet geleid te hebben tot een rijke culturele produktie in de eigen taal: een gedeeltelijke vertaling van het Nieuwe Testament (Ndebo Mbuya etc. 1985) is de enige tekst in het Kalanga die zonder moeite te koop is; van een gestencild cultureel tijdschrift in de Kalanga taal verscheen onlangs het eerste nummer. Het is echter mogelijk dat buiten Botswana, bij de numeriek omvangrijker Kalanga contingenten in Zimbabwe en Zuid-Afrika, meer van een dergelijke produktie bestaat.

De gemeenteraad en het burgemeesterschap van Francistown waren jarenlang in handen van de BPP, totdat in ca. 1986 de regeringspartij sleutelfiguren uit de gemeenteraad ertoe kon bewegen over te lopen van de BPP naar de BDP, wat een ineenstorting van het BPP bolwerk tot gevolg had. De interpretaties van deze episode lopen uiteen. De huidige BPP leiders wijten deze verschuiving aan het feit dat de regeringspartij zich van de pasverworven welvaart van Botswana meester gemaakt

³¹ Naast een bewuste politiek van etnische verzoening (na de vernederingen die de Kalanga in de negentiende en vooral ook de eerste helft van de twintigste eeuw van Tswana zijde hebben moeten incasseren), spelen eenvoudige *manpower* overwegingen hierbij een rol. Bij de Onafhankelijkheid waren de Batswana (i.e. staatsburgers van Botswana; enkelvoud Motswana) met een hogere opleiding overwegend van Kalanga komaf; aan de Universiteit van Botswana vormden zij jarenlang een absolute meerderheid.

³² Gekenmerkt door onder meer veeteelt, drievoudige residentie, regimentaire structuur en centraal politiek leiderschap.

zou hebben, en daarvan uitverkoop houdt onder de bevolking en de lagere politici, met de bedoeling om door aantrekkelijke voorzieningen en zachte voorwaarden sympathie, stemmen en aldus het eigen voortbestaan binnen een naar uiterlijke schijn democratisch kader te verzekeren; BDP critici daarentegen wijzen erop dat de democratische spelregels in acht genomen zijn, in een situatie waarin de BPP veel van zijn volkssteun had verloren, en nog slechts over een zwakke leiderschapsstructuur en een rommelige organisatie beschikte.³³

Nader onderzoek van deze nationale, gedeeltelijk etnische, partijpolitieke aspecten is voor de analyse van de stedelijke cultuur van Francistown onmisbaar.

Thema 2. huisvesting: centrale waarde in de stedelijke cultuur, en inzet in de stedelijke politieke relaties

In deze snelgroeïende stad is woonruimte een zeer schaars goed, en in elke stedelijke omgeving is de woning een belangrijk verdichtingspunt van symbolen van aspiraties, referentiegroepen, sociaal-economische status. Woningen spreken een cultuur-specifieke taal die de onderzoeker moet aanleren, net als elke andere inwoner. Hoe eigent men zich de nauwbemeten stedelijke ruimte toe, hoe vult men die met symbolen en met symbolisch-geladen voorwerpen, en welke codes worden daarbij in het geding gebracht? De inbreng van oude vormen blijkt in Francistown bij voorbeeld in de grote nadruk — met name in de squatterwijken³⁴ — op de *lolwapa* (cf. Larsson & Larsson 1984), een slechts enige decimeters hoge, typisch gebogen erfscheiding die door haar bescheidenheid als het ware zowel privacy symboliseert als buitenstaanders uitnodigt.³⁵ Maar de woning is vooral toch een verzamelplaats voor symbolen van moderniteit — in huishoudelijke apparaten, consumptie-electronika, veelzeggende afbeeldingen en stofferingsen, waarmee men niet alleen de eigen sociaal-economische positie en aspiraties aangeeft,³⁶ maar ook etnische en religieuze identiteiten uitdraagt.

In dit proces, balancerend tussen de intimiteit van binnen en de sociale communicatie met buiten, zijn sexe-verschillen ongetwijfeld van enorme betekenis: hoe veel van haar sexe-rollen, aspiraties en frustraties projecteert de vrouw op haar huis, en in welke mate krijgt de dynamiek van de relatie tussen de sexen juist vorm

³³ Cf. Masale 1985; meer in het algemeen Adam 1986; voor continuïteit ten opzichte van de verkiezingen van 1974, vgl. Young & Cohen 1979.

³⁴ Voor een vroege, vergelijkende, sterk kwantitatieve analyse van een squatterwijk (nog 'peri-urbaan' genoemd) van Francistown (naast soortgelijke wijken van Gaborone: Naledi, en Selebi-Phikwe: Botshabelo, zie Republic of Botswana 1974; cgl. ook Egner 1971).

³⁵ In de perceptie van verantwoordelijke bureaucraten zoals de Principal Housing Officer, Francistown, wordt de (door hen als nogal genereus beschouwde) omvang van de nieuwe percelen gerechtvaardigd door de hedendaagse praktijk van gebruik van de residentiële ruimte in spontane vestigingspatronen in de peri-urbane en rurale nederzettingen — zoals hij mij tijdens een verhelderende trip aan het peri-urbane Tati Village liet zien.

³⁶ Voor een interessante verkennende studie van deze consumptieve aspecten van het moderne leven in een Kameroenese stad, cf. Rowlands 1988. Dat de Afrikanistiek, om voor de hand liggende redenen, consumptie van zogenaamde 'Westerse' (evenzeer: Oost-Aziatische) industrie-artikelen lang uit de weg gegaan is blijkt al uit het feit dat dergelijk onderzoek naar stedelijke materiële cultuur nauwelijks weet te verwijzen naar convergerende literatuur.

door het medium van de inrichting en verzorging van het huis? Wat is dan in dit opzicht de positie van *female headed households*?³⁷

Diagram 2 geeft een indruk van de variatie in huisvestingstypen die zich in Francistown voordoet:³⁸ volledig verzorgde woningen in drie prijsniveaus; squatter-gebieden zonder enige voorzieningen; verbeterde squatter-gebieden die daarmee op één niveau zijn gekomen met recent voltooide ‘site-and-service’ huisvesting; en ten slotte nieuwe ‘site-and-service’ gebieden — waaronder Somerset East Extension. Bij de recente fenomenale uitbreiding van de stad heeft de burger uit de lagere sociaal-economische groepen vooral te maken met een organisatie genaamd SHHA: Self Help Housing Assistance, de overheidsinstantie wier ambtenaren zich vanuit kleinschalige wijkkantoren bezighouden met het toewijzen aan bewoners, het beheren van wachtlijsten, het verstrekken en van bouwleningen en innen van de terugbetalingen, en het technisch assisteren van zelfbouw, op nieuwe percelen van 20x20 meter. Een gevarieerde sociaal-economische opbouw in elke wijk, en daarmee het tegengaan van residentiële klassensegregatie, is een uitgangspunt in de SHHA filosofie in Botswana. Het blijft de vraag in hoeverre dit streven lukt. De sociaal-economische midden- en bovenlaag laat zich niet afschrikken door de hogere prijs van alternatieven (met name via de Botswana Housing Corporation, die hogere financiële drempels aanlegt dan de SHAA) om toegang tot stedelijke residentiële kavels en woonruimte te verwerven; deze groepen vinden wij ondervetegenwoordigd op de SHHA plots — evenals de groepen die geen kredietwaardigheid hebben zelfs in de nogal rekkelijke opstelling van de SHHA administrateurs. Een paar duizend squatters, sommigen in wijken die al tientallen jaren bestaan, zijn gehuisvest buiten het kader van de bestaande bestemmingsplannen en worden met opvallend zachte hand en nadruk op overreding binnen het planologisch en bestuurlijk gareel getrokken; andere wijken die tien jaar geleden nog als squatterwijken golden zijn inmiddels verkaveld en in de dienstverlening en controle van de overheid opgenomen.

Tegen een vergelijkend perspectief van stedelijke groei en squatterproblematiek in Lusaka, of bij voorbeeld het door Dr Hesseling binnen de afdeling P&HS uitgevoerde onderzoek in Ziguinchor, Zuid-Senegal, trof mij, in de eerste kennismaking, de houding van de Botswaanse staat tegenover de burger in de context van huisvesting als verbluffend flexibel, terughoudend en coulant. Het met harde hand verwijderen van squatters van percelen die in het bestemmingsplan een andere functie hebben gekregen, werd mij als ondenkbaar voorgesteld; geduldige overreding en aanbieden van aantrekkelijke residentiële alternatieven wordt als enig mogelijke strategie voorgesteld. (Het moet uiteraard nog blijken of de feiten van hervestiging in dezelfde richting wijzen). Gemeentebelasting (*service levy*) gekoppeld aan de nieuwe percelen³⁹ wordt met grote omzichtigheid en pas na serieus onderzoek⁴⁰ vastgesteld.

³⁷ Female-headed households vormen een relatief goed-onderzocht onderwerp in de literatuur over migratie en urbanisatie in Botswana, bijv. Kerven 1979; Cooper 1979; Izzard 1979; n.d., en het bibliografisch overzicht van Henderson 1981. Niettemin zijn de meer symbolische, zo men wil culturele, aspecten van een en ander wat onderbelicht gebleven; zie echter Motshologane 1978.

³⁸ Voor de opzet van het huidige huisvestingsbeleid in Botswana in het algemeen, zie: Republic of Botswana 1981, 1985: 105-122; en in Francistown in het bijzonder: Republic of Botswana 1984: 56f.

³⁹ Een voorgenomen bedrag van pula 7 is genoemd; pula 1 \approx f 1.

De gedachte dat bewoners bij niet betalen van hun percelen zouden worden verdreven wordt als ontoelaatbaar begroet. Dit zijn maar enkele voorbeelden, die echter aansluiten bij velerlei andere aspecten van de relatie tussen overheid en burger in hedendaags Botswana. In Francistown heeft het huisvestingsthema een extra gewicht: het leverde expliciete programmapunten op in de nationale verkiezingen van 1984, vooral vanuit de BPP (National Executive Council BPP 1984; Masale 1985).

Hebben wij hier te doen met een staat die, onmiddellijk over de grens — in Zuid-Afrika — geconfronteerd met een kwaadaardig politiek bestel, koste wat kost zijn fatsoen probeert te bewaren in de betrekkingen met zijn eigen burgers? Is het hele complex rond het verwerven van woonruimte te interpreteren als het bescheiden maar indrukwekkende begin van de opbouw van een welvaartstaat, met een type voorzieningen voor de burger die wij gewoonlijk niet met Afrika associëren maar die in West-Europa gemeengoed zijn? Of is de achtergrond toch — zoals de BPP vanuit duidelijk ressentiment suggereert — een regeringspartij die inderdaad de eigen legitimiteit koopt door, via de staat waarvan zij zich heeft meester gemaakt, in het contact met de burger een grote mate van omzichtigheid te betrachten en reële voordelen toe te spelen in ruil voor stemmen en politieke rust. Welke informele processen spelen een rol bij het beheren van de wachtlijsten? Zijn er hier patronageverhoudingen in het spel die een doorverbinding hebben naar de nationale en plaatselijke politiek? Is er wellicht toch sprake van een cliëntistisch en hegemonistisch patroon dat naar feitelijke onderliggende structuur niet te zeer verschilt van wat wij elders in hedendaags Afrika aantreffen? Of gaat het toch gewoon om het inlossen van de verwachtingen van kiezers als basis voor democratische steun waar dan ook ter wereld?

Thema 3. Beelden en zelfbeelden: naar een elektronische massacultuur

Een belangrijk aspect van het open economische verkeer van Botswana en *a fortiori* in Francistown, is dat nagenoeg alle moderne consumptiegoederen er vrijelijk beschikbaar zijn tegen prijzen die nauwelijks boven die van de wereldmarkt liggen. Het belang van dit gegeven voor de stedelijke levensstijl in Francistown kan nauwelijks overschat worden. Mede door de verregaande electrificatie van de stedelijke gebieden zijn moderne consumptiegoederen, vooral consumptie-electronika (radio, walkman, cassette recorder maar ook televisie en videorecorder) en elektrische huishoudelijke artikelen (koelkast, strijkijzer, ventilator, air-conditioner) niet meer bepaald de privileges van een zeer kleine elite. Bekendheid met, meer dan incidentele blootstelling aan, en verwerving van, een bepaald (meestal uiteraard uiterst bescheiden) pakket van deze moderne waarde-artikelen is thans een algemeen verschijnsel in Francistown. Op een wijze die vele parallellen heeft met de Westeuropese samenleving (de gretigheid, enthousiasme en gebrek aan relativering ten aanzien van de moderne consumptiemogelijkheden doen mij vooral sterk denken aan de jaren '50 en begin '60 in Nederland) heeft een en ander zich ontwikkeld tot

⁴⁰ Dit onderzoek, naar de 'affordability' van service levy, tegen de achtergrond van economische positie, samenstelling en woongenot van een ruim sample van de stedelijke bevolking, wordt in onder meer Francistown uitgevoerd door Mw L. Molamu, M.A., ARU. Gezien de inkadering van het hier voorgestelde onderzoek in de ARU zal inzage in Mw Molamu's gegevens mogelijk zijn.

een centrale graadmeter van stedelijke participatie, succes en status — langs een uitgebreide glijdende schaal in plaats van de eerdere dichotomie tussen *have's* en *have-not's*. Nog maar relatief weinigen kunnen zich een televisietoestel veroorloven (veel meer kijken er TV bij burens en verwanten, en in openbare gelegenheden); maar radio's, cassette-recorders en walkmans hebben al, volgens mijn eerste indrukken, een opvallend ruime verbreiding.

Uiteraard zijn deze verworvenheden uitdrukkingen van een bepaalde sociaal-economische status, en is de differentiële toegang ertoe een aspect van de zich ontwikkelende stedelijke klassestructuur. Maar deze consumptie-artikelen vormen niet slechts stedelijke statussymbolen. Zij drukken niet slechts de mate uit waarin consumenten zich het moderne leven hebben eigengemaakt, maar geven dat leven tot op grote hoogte ook zelf vorm. Elektrische huishoudelijke apparaten beïnvloeden het arbeidsproces van de personen (meestal: vrouwen) die er, als eigenares of in dienst van de eigenares (het hebben van huispersoneel is ook onder de Afrikaanse bevolking zeer gebruikelijk), over kunnen beschikken, en herdefiniëren — in een richting die nader onderzocht moet worden — de conversiewaarden die aan dergelijke arbeid worden verbonden in het kader van de rollen tussen echtelieden, arbeidscontracten, de carrièremogelijkheden voor vrouwen, perspectieven voor vrouwelijke hoofden van huishoudens etc.

Tegelijk meer omvattend, als minder grijpbaar, komt mij de invloed voor van de consumptie-electronica. Het ruime aanbod van musicassettes en videocassettes in de detailhandel te Francistown suggereert een omvangrijk sociaal fenomeen, dat in het verlengde ligt van de uiterst populaire bioscoop maar door zijn duidelijker koppeling aan welstand, status en een nieuwe levensstijl daarvan verschilt. Vormt de onmiskenbare tamelijk algemene fascinatie door de consumptie-electronica een aanwijzing voor de wijze waarop het moderne leven gemassificeerd en ontmenselijkt wordt, en cultuur tot koopwaar in een bij uitstek kapitalistisch proces tot koopbaar wordt omgesmeed? Sijpelen de beelden en geluiden van de consumenten-electronica inderdaad binnen in de percepties en voorstellingen van de gebruikers — en brengen daar zo een transformatie van de cultuur te weeg waarvan de omvang alle cultuurkritiek van de Frankfurter Schule nog te boven gaat? Zijn de beelden van de TV voornamelijk verburgerlijkend, in de zin dat zij de aanschouwers uitlokken deel te nemen in een consumptieve middenklasse-levensstijl en daar hun aspiratie- (of waarschijnlijk vaker frustratie-) niveau aan aan te passen? Of bieden zij juist, door de mogelijkheden tot vrij media-contact met wereldwijde ontwikkelingen, een positieve impuls, — inspiratie voor nieuwe creatieve oplossingen voor de problemen die de moderne samenleving stelt? Zingeving in sociale processen is niet alleen een kwestie van geverbaliseerde normen en waarden, maar ook van beelden waarnaar sociale situaties gemodelleerd en geïnterpreteerd kunnen worden. Met name de televisie stort een vloed van nieuwe en zwaargeladen beelden uit over de stedelijke toeschouwers — beelden die nog maar nauwelijks in antropologisch onderzoek betrokken zijn maar waarvan Werbner (1985, 1986) en Comaroff (1985) een eerste, religieuze selectie hebben trachten te analyseren. Worden die beelden op het dagelijks leven geprojecteerd, en zien wij ze weerspiegeld in het modebeeld en de omgangsvormen? Hoe doorstaan zij de confrontatie met beelden uit de eigen jeugd, het rurale achterland en de historische religieuze vormen van de aanschouwers? Wordt hun propagandisch element doorzien?

Een eigen Botswanaanse televisiezender is er (nog) niet, en de produkties die men op de televisie kan bekijken komen van de zenders in Pretoria en het zogenaamde Boputhutswana: met presentatoren en sterren van afwisselend Zwart-Afrikaanse en Europese herkomst, en met afwisselend Afrikaans, Engels en Tswana als voertaal — doorspekt met nieuwsuitzendingen die vrijwel volledig uit propaganda van de apartheidstaat bestaan. Het is de moeite waard te onderzoeken wat dit alles voor gevolgen heeft voor de stedelijke cultuur van Francistown — tegen de achtergrond van het feit dat vele volwassenen jarenlang in Zuid-Afrika gewoond en gewerkt hebben, er verwanten, volksgenoten en geloofsgenoten hebben wonen, en regelmatig een bezoek aan dat land brengen. Leidt het tot groter identificatie en taalkundig/culturele convergentie met de Tswana bevolking van Boputhutswana? Of juist tot een sterker besef van de apartheidstaat en zijn bantustanbeleid, en aldus tot versterking van de eigen democratische instelling?

Appendix II. Bibliografie

- Adam, E., 1986, 'Botswana: Parlementswhalen 1984: Parteipluralismus in Africa', *Afrika Spectrum*, 21, 2: 189-210.
- Alverson, H., 1978, *Mind in the heart of darkness*, New Haven/London: Yale University Press.
- Anon., 1982, *BuKalanga Research Handbook*, Gaborone: Department of History, University of Botswana.
- Baines, T., 1877, *The gold regions of South East Africa*, London: Stanford.
- Baxter, T.W., 1969, *Guide to the public archives of Rhodesia, vol. I, 1890-1923*, Harare (Salisbury): National Archives.
- Baxter, T.W., & E.E. Burke, 1970, *Guide to the historical manuscripts in the National Archives of Rhodesia*, Harare (Salisbury): National Archives.
- Bayart, J.-F., 1981, 'Le politique par le bas en Afrique noire', *Politique africaine*, 1: 53-83.
- Bayart, J.-F., 1983a, 'Les sociétés africaines face à l'Etat', *Pouvoirs*, 25: 23-39.
- Bayart, J.-F., 'La revanche des sociétés africaines', *Politique africaine*, 11: 5-128.
- Beining, K. et al., 1983, *Entwicklungsland Botswana: Eine Auswahlbibliographie 1960-1981*, Basel: Basler Afrika Bibliographien.
- Best, A.C., 1970, 'Gaborone: Problems and prospects of a new capital', *Geographical Review*, 60, 1: 1-14.
- Byram, M.L., & K. Ross, 1977, 'The performing arts: Culture as a tool for development in Botswana', *Botswana Notes and Records*, 10: 81-90.
- Campbell, A., 1980, *The guide to Botswana*, Winchester Press: Johannesburg/Gaborone.
- Cliffe, L., 1984, 'A critique of Botswana's development path', in: Crowder 1984: 59-77.
- Comaroff, Jean, 1985, *Body of power, spirit of resistance*: Chicago/London: University of Chicago Press.
- Cooper, D., 1979, *Rural-urban migration and female-headed households in Botswana towns: Case studies of unskilled women and female self employment in a site and service area, Selibi-Phikwe*, National Migration Study Working Paper No. 1, Gaborone: Central Statistics Office.
- Cooper, D., 1982, 'An overview of the Botswana urban class struggle and its articulation with the rural structure: Insights from Selebi-Phikwe', in: Hitchcock & Smith 1982: 245-54.
- Cooper, F., (ed.), 1983, *Struggle for the city: Migrant labor, capital and the state in urban Africa*, Beverly Hills: Sage.
- Crowder, M. (ed.), *Education for development in Botswana*, Gaborone: Macmillan for The Botswana Society.
- Dale, R., 1969, 'The tale of two towns (Mafeking and Gaborone) and the political modernization of Botswana', *Journal of Public Administration*, 4, 2: 130-144.
- Decalo, S., 1980, *Hopes, fears and values of an emerging elite: An exploratory attitudinal analysis of Botswana and Swazi university graduates*, Gaborone: University College of Botswana.

- Department of Political and Historical Studies, 1987, *Research Programma 1987-1991*, Leiden: African Studies Centre.
- Doornbos, M.R., W.M.K. van Binsbergen & G.S.C.M. Hesselting, 'Constitutional form and ideological content', in W.M.J. van Binsbergen & G.S.C.M. Hesselting, (eds), *Aspecten van staat en maatschappij in Afrika*, Leiden: African Studies Centre, pp. 41-100.
- Edzani, U., 1984, 'European cattle trade among the Bakalanga: Its nature and impact, 1890-1960', B.A. thesis, Department of History, University of Botswana.
- Egner, E.B., & A.I. Klausen, *Poverty in Botswana*, Gaborone: University of Botswana and Swaziland: National Institute for Research.
- Egner, E.B., 1971, 'Interim report of the Tati settlement project, Francistown', Francistown: s.n.
- Eicher, S.F., 1981, *Rural development in Botswana: A select bibliography 1966-1980*, Washington D.C.: African bibliographical centre.
- Ettinger, S.J., 1974, *The economics of the customs union between Botswana, Lesotho, Swaziland and South Africa*, Ph.D. thesis, University of Michigan/Ann Arbor (Mic)/London: University Microfilms International.
- Fabian, J., 1978, 'Popular culture in Africa', *Africa*, 315-334.
- Fako, T.T., 1983, *A guide to the registered churches in Botswana*, Gaborone: National Institute for Research.
- Fortes, M., & S. Patterson, (eds), 1975, *Essays in African social anthropology*, London: Academic Press.
- Geertz, C., (ed), 1963, *Old societies and new states*, New York: Free Press of Glemcoe/Collier-Macmillan.
- Geldhof, M., J. van Heugten, S. van den Heuvel & H. Smeets, 1987, *Kultuur en ontwikkeling*, Nijmegen: Instituut voor Massacommunicatie, Katholieke Universiteit Nijmegen.
- Geschiere, P.L., 1986, 'Hegemonic regimes and popular protest — Bayart, Gramsci and the state in Cameroon', in: van Binsbergen et al. 1986b: 309-347.
- Gillett, S., 1973, 'The survival of chieftainship in Botswana', *African Affairs*, 72, no. 287: 179-185.
- Grant, S., 1973, 'Mochudi — The transition from village to town', *Botswana Notes and Records* 5: 2-11.
- Hamandawana, H., 1983, 'Trade and politics among the Kalanga in the nineteenth century', B.A. thesis, Department of History, University of Botswana.
- Henderson, F.I., 1981, *Women in Botswana: An annotated bibliography*, Gaborone: University College of Botswana.
- Henderson, F.I., & Opschoor, 1981, *Botswana's environment, an annotated bibliography*, Gaborone: University College of Botswana.
- Hitchcock, R.R., and M.R. Smith, (eds), 1982, *Settlement in Botswana*, Gaborone: Botswana Society.
- Holm, J.D., F.M. Hayward, M.H. Ross et al., *A comparative study of political involvement in three African states*, Syracuse N.Y.: Syracuse University.
- Isaacs, A.H., 1982, *Dependence relations between Botswana, Lesotho, Swaziland and the republic of South Africa*, Leiden: African Studies Centre.
- Izzard, W.J., 1979, 'The rural-urban migration of women: The case of female household heads and movement to Gaborone', *Botswana Notes and Records* 11: 129.
- Izzard, W., n.d., 'Preliminary ideas on the rural-urban migration of female-headed households within Botswana', in: Kerven, n.d.: 70-95.
- Jere, A., 1979, 'Facts about reception — survey of radio ownership and listening habits 1978', Gaborone: University College of Botswana, Institute for Adult Education.
- Kerven, C., 1976, 'Migration and adaptation to Francistown N.E. Botswana', *Botswana Notes and Records* 8: 301-302.
- Kerven, C., 1977, 'Underdevelopment, migration and class formation in North East district Botswana', Ph.D. thesis, University of Toronto.
- Kerven, C., 1979a, *Botswana mine labour migration to South Africa*, National Migration Survey, Gaborone: Central Statistics Office/Rural Sociology Unit.
- Kerven, C., 1979b, *Urban and rural female-headed households' dependence on agriculture*, National Migration Study, Gaborone: Central Statistics Office/Rural Sociology Unit.
- Kerven, C., 1980, *Rural-urban migration and agricultural productivity in Botswana*, National Migration Study, issue paper 1, Gaborone: Central Statistics Office/Rural Sociology Unit.

- Kerven, C., 1982, 'Rural-urban interdependence and agricultural development', in: Hitchcock & Smith 1982: 234-244.
- Kerven, C., (ed.), n.d., *National Migration Study: Papers presented at workshop on migration research, March 29-30 1979*, Gaborone: Central Statistics Office/Rural Sociology Unit.
- Khutsoane, A.S., 1983, *Directory of recent and on-going research on Botswana*, Gaborone: National Institute for Research.
- Kobokobo, K.E., 1982, 'The case of Bakalanga: Labour migration and its economic impact on the North-East District: 1870-1939', B.A. thesis, Department of History, University of Botswana.
- Koveya, C., in prep., 'The development of the Tati Town district in Francistown to the 1970s', in preparation for 1985, B.A. thesis, Department of History, University of Botswana.
- Kwelegano, C.M.T., 1978, 'The history of Francistown to the 1960s', B.A. thesis, Department of History, University of Botswana.
- Lagerwerf, L., 1982, *'They pray for you...': Independent churches and women in Botswana*, Leiden: Interuniversity Institute for Missiological and Ecumenical Research (IIMO), 1982.
- Larsson, A., & Larsson, V., 1984, *A documentation of twelve Tswana dwellings*, Lund: University of Lund, School of Architecture.
- Lesholo, J.M.O., 1982, 'The new towns of Botswana', in: Hitchcock & Smith 1982: 293-302.
- Madikwe, M.M., 1983, 'Western education among the Kalanga of northern Ngwato district, 1901-1966', B.A. thesis, Department of History, University of Botswana.
- Magang, D.N., 1986, 'Democracy in African tradition: The case of Botswana', in: D. Ronen (ed.), *Democracy and pluralism in Africa*.
- Maikano, B.M., 1977, 'A micro-study of economic imperialism in north-eastern Bechuanaland Protectorate', B.A. thesis, Department of History, University of Botswana.
- Majaha-Järby, 1978, *Radio learning groups in Botswana*, Stockholm: University of Stockholm, Institute for the study of international problems in education.
- Mannathoko, C.E., 1978, 'Kalanga politics in the context of nationalism in Botswana; a historical perspective', B.A. thesis, Department of History, University of Botswana.
- Marata, O., 1983, 'African traders in the north-eastern district up to 1981: The rise and development of an African middle class', B.A. thesis, Department of History, University of Botswana.
- Maripe, K.T.T., 1987, 'Open letter to His Excellency Dr Q.K.J. Masire, President of the Republic of Botswana', n.p.: Botswana Peoples Party.
- Masale, G., 1985, 'Ethnicity and regionalism in Botswana and their impact on elections: A case study of the North-East and Francistown', paper presented at the workshop on preliminary results from 1984 election study project at the University of Botswana, Gaborone, 16th to 19th May 1985.
- Maunch, C., 1965, 'The Makalaka, translated from the German by F.O. Bernard, with notes by Prof. Gelfand,' *Rhodesiana*, 12: 63-75 [translation from C. Maunch, *Reisen in inneren von Süd-Afrika, 1865-1872*, *Erganzungsheft 37, Petermanns Geographischen Mitteilungen*, Gotha: Justus Perthes, 1874: 38-44.
- Mbongwe, J.P.B., 1982, 'The colonial and post-independence urban development of Gaborone: 1887-1981', B.A. thesis, Department of History, University of Botswana.
- Mogapi, K., 1984, 'Education and cultural identity', in: Crowder 1984: 187-190.
- Mogotsi, M.O., 1983, 'The Khurutshe and British-Tati Company imperialism, Failure to reclaim lost land: 1890-1939', B.A. thesis, Department of History, University of Botswana.
- Molamu, L., A. Molokomme & G. Somolokae, 1987, *Perceptions and attitudes of Batswana mineworkers towards the South African gold mines, with special reference to living and working conditions, legal issues and trade unions*, International Migration for Employment Working Paper, Geneva: ILO.
- Mongwa, M.D.K., 1977, 'The political struggles between Baka-Nswazi under John Madawo and the Bangwato under Tshekedi Khama, 1926-1932', B.A. thesis, Department of History, University of Botswana.
- Morton, F., & J. Ramsay, (eds), *The birth of Botswana: A history of the Bechuanaland Protectorate from 1910 to 1966*, Gaborone: Longman.
- Motshologane, S.R., 1978, 'Influence of urbanisation on the role and status of husband and wife in the Tswana family', *South African Journal of Sociology*, 17: 83-90.
- Mtutuki, M.J., 1976, 'The Mwali cult in northern Botswana: some oral traditions, c. 1893-1976', B.A. thesis, Department of History, University of Botswana.

- Munjeri, D., 1974, 'A brief outline of the political, economic, social and religious history of the Kalanga (1)', University of Rhodesia, Salisbury, Department of History, Henderson Seminar paper no. 30.
- Mupindu, J.E., 1983, 'Creation of the Tati company and land alienation: a case study of the north-east district of Botswana, 1888-1939', B.A. thesis, Department of History, University of Botswana.
- Murray, A., H. Nengwekhulu, & J. Ramsay, 1987, 'The formation of political parties', in: Morton & Ramsay 1987: 172-186.
- Mwalimu-wa-Nkosana, B., 1980, 'Bakalanga/Bakgatla relations: Politics of the interaction of a minority', B.A. thesis, Department of History, University of Botswana.
- National Executive Council Botswana Peoples Party, 1974, *This way Botswana: Botswana Peoples Party 1984 Election Manifesto*, Francistown: Botswana Peoples Party.
- Ndebo Mbuya Yebuhe gwe Ndzimu [Four Gospels and Acts in Kalan[[g]]a], 1985, Roggebaai, Cape Town: Bible Society of South Africa, first British edition 1929.
- Nkomo, J., 1985, *The story of my life*, London.
- Noppen, D., 1982, *Consultation and non-commitment: Planning with the people in Botswana*, Leiden: African Studies Centre.
- Parson, J., 1984, *Botswana: Liberal democracy and the labor reserve in Southern Africa*, Boulder (Col.) & London: Westview Press & Gower.
- Parsons, N., 1987, *The research sector in Botswana*, Gaborone: NORAD.
- Pharo, Shathiso, 1984, 'A history of the Ntombo Kalanga people (Baperi) up to 1966', B.A. thesis, Department of History, University of Botswana.
- Puzo, W.D., 1976, 'Research into some aspects of the evolution, functions and morphology of towns in Botswana', *Botswana Notes and Records* 8: 304-305.
- Quarles van Ufford, P., & M. Schoffeleers (eds.), 1988, *Religion and development: Towards an integrated approach*, Amsterdam: Free University Press.
- Ramsay, J., 1987, 'Resistance from subordinate groups: Babirwa, BaKgatla Mmanaana and BaKalanga Nswazwi', in: Morton & Ramsay 1987: 64-81.
- Ranger, T.O., 1975, *Dance and society in East and Central Africa*, London: Heinemann.
- Ranger, T.O., 1985, *Peasant consciousness and guerilla war in Zimbabwe*, London: James Currey.
- Ranger, T.O. & R.P. Werbner, (eds), special issue on 'Culture and consciousness in Southern Africa', *Journal of Southern African Studies*, 1988.
- Republic of Botswana, 1974, *A social and economic survey in three peri-urban areas in Botswana*, Gaborone: Central Statistics Office.
- Republic of Botswana, 1976, *Poverty datum line for urban areas of Botswana*, Gaborone: Central Statistics Office.
- Republic of Botswana, 1977, *Report of the National Commission on Education*, Gaborone: National Commission on Education.
- Republic of Botswana, 1981, *Report of the Presidential Commission on Housing Policy in Botswana*, Gaborone: Presidential Commission on Housing Policy.
- Republic of Botswana, 1982, *Migration in Botswana: Patterns, causes and consequences, Final report National Migration Study*, Gaborone: Central Statistics Office.
- Republic of Botswana, 1983, *Guide to the villages and towns of Botswana: 1981 population and housing census*, Gaborone: Central Statistics Office.
- Republic of Botswana, 1984, *Francistown development plan: Report of Survey*, s.l.
- Republic of Botswana, 1985, *National Development Plan, 1985-91*, Gaborone: Ministry of Finance and Development Planning.
- Republic of Botswana, 1986, *Report of the Francistown Planning Area Committee*, Ministry of Local Government and Lands, s.l.
- Richard, J.B., 1942, 'The Mlimo: Belief and practice of the Kalanga', *Native Affairs Department Annual (NADA)*, 19: 51-55.
- Rowlands, M., 1988, 'The material culture of success: Households and consumption in Bamenda', paper, International Conference on the Political Economy of Cameroon: Historical Perspectives, Leiden, June 1-4, 1988.
- Saeger, C.E., 1942, 'The original marriage customs of the Makalaka', *Native Affairs Department Annual (NADA)*, 19: 55-57.
- Schapera, I., 1943, 'The native land problem in the Tati district', unpublished report to the Bechuanaland Protectorate Government (cf. Schapera 1971).

- Schapera, I., 1947, *Migrant labour and tribal life*, London: Oxford University Press.
- Schapera, I., 1971, 'Native land problems in the Tati district', *Botswana Notes and Records*, 3.
- Schneider, K.G., & B. Wiese, 1983, *Die Städte des südlichen Afrika*, Berlin/Stuttgart: Borntraeger.
- Schoffeleers, J.M., (ed.) 1979, *Guardians of the land*, Gwelo: Mambo Press.
- Sebina, P., 1947, 'Makalaka' [translated from Ikalanga into English by A. Mahloane], *African Studies*, 6: 82-94.
- Sechele, G.K., 1977, 'Bakhurutshe case, 1840-1950: Colonialism in north-eastern Bechuanaland', B.A. thesis, Department of History, University of Botswana.
- Selolwane, O.D., 1978, 'Colonisation by concession: Capitalist penetration into Bechuanaland Protectorate (Botswana)', B.A. thesis, Department of History, University of Botswana; subsequently published in *Pula: Botswana Journal of African Studies*, 2, 1, 1980: 75-124.
- Setlhare, F.T., 1978, 'Interaction between the Khurutshe, Ndebele, Kalanga and Ngwato during the nineteenth century and its subsequent effect on the Khurutshe of Tonota', B.A. thesis, Department of History, University of Botswana.
- Shillington, K., 1984, *Essays on the history of Botswana: A bibliography of history research essays presented in part fulfilment of the B.A. degree of the University of Botswana 1976-1984*, Gaborone: Department of History, University of Botswana.
- Silitshena, R.M.K., 1978, 'Orapa: A new mining town at the edge of the Kgalagadi (Kalahari) desert', *Geography*, 63: 45-48.
- Silitshena, R.M.K., 1979, 'Chiefly authority and the organisation of space in Botswana', *Botswana Notes and Records* 11: 55-67.
- Stephens, B., 1977, 'Urban migration in Botswana', *Botswana Notes and Records* 9: 91-100.
- Tapela, H.M., 1976, 'The Tati district of Botswana, 1866-1969', thesis, University of Sussex.
- Tapela, H.M., 1982, 'Movement and settlement in the Tati region: A historical survey', in: Hitchcock & Smith 1982: 174-188.
- Tlou, T., & A. Campbell, 1984, *History of Botswana*, Gaborone: Macmillan.
- Tshambani, M.M.W., 1979, 'The Vapostori of Francistown; the study of an African independent church from 1951 to the present', B.A. thesis, Department of History, University of Botswana.
- van Binsbergen, W.M.J., 1981, *Religious change in Zambia*, London/Boston: Kegan Paul International for ASC.
- van Binsbergen, W.M.J., 1987, 'Culturele dilemma's van de ontwikkelingswerker', *Wijserig Perspectief*.
- van Binsbergen, W.M.J., in press (a), 'African towns: The sociological perspective', in: R. Bergh, ed., *African towns*, Leiden; African Studies Centre.
- van Binsbergen, in press (b), 'Exploring continuity and transformation in urban Zambia: Church, party and social control in a Lusaka township', in: R. Bergh, ed., *African towns*, Leiden; African Studies Centre.
- van Binsbergen, in press (c), 'Religion and development: Contributions to a new discourse', in: *Antropologische verkenningen*.
- van Binsbergen, W.M.J., & R. Buijtenhuijs, 1978, 'Als je de maatschappij binnenste buitenkeert, waar zit haar rafelrand dan', *Sociologische Gids*, 25, 5: 401-12.
- van Binsbergen, W.M.J., & M.R. Doornbos, (eds), *Afrika in Spiegelbeeld*, Haarlem: In de Knipscheer.
- van Binsbergen, W.M.J., & Meilink, H.A. (eds), 1978, *Migration and the transformation of modern African society, African Perspectives 1978/1*, Leiden: African Studies Centre.
- van Binsbergen, W.M.J., & P. Geschiere (eds), 1985, *Old modes of production and capitalist encroachment*, London/Boston: Kegan Paul International for ASC.
- van Binsbergen, W.M.J., F. Reijntjens & G. Hesselings, 1986a, 'Aspects of modern state penetration in Africa', in: van Binsbergen et al. 1986: 369-400.
- van Binsbergen, W.M.J., F. Reijntjens & G. Hesselings, (eds.), 1986b, *State and local community in Africa, Brussels: Cahiers du CEDAF*, 2-3-4.
- van Binsbergen, W.M.J. & J.M. Schoffeleers (eds), 1985, *Theoretical explorations in African religion*, London/Boston: Kegan Paul International for ASC.
- van Hoof, P., 1988, 'Decentralisatie en Regionale Planning in Botswana: Een analyse gebaseerd op een case studie in het N.O. district', discussiestuk, vakgroep Sociale Geografie van de Ontwikkelingslanden, Rijksuniversiteit Utrecht.
- Weale, M.E., 1893, *Matabele and Makalaka vocabulary: intended for the use of prospectors and farmers in Mashonaland*, Cape Town: Murray & St Leger Printers.

- Webb, M.W., 1981, 'Feedback in media production in Botswana: An annotated bibliography', Gaborone: National Institute for Research.
- Wentzel, P.J., 1983, *Nau Dzaba Kalanga: A history of the Kalanga*, Pretoria: University of South Africa, vol i. text and translations; vol ii. annotations vol. iii. the relationship between Venda and Western Shona.
- Werbner, R.P., 1964, 'Atonement ritual and guardian-spirit possession among Kalanga', *Africa*, 34: 206-233.
- Werbner, R.P., 1970, 'Land and chiefship in the Tati concession', *Botswana Notes and Records*, 2: 6-13.
- Werbner, R.P., 1971, 'Local adaptation and the transformation of an imperial concession in northeastern Botswana', *Africa*, 41, 1: 32-41.
- Werbner, R.P., 1975, 'Land, movement and status among Kalanga of Botswana', in Fortes & Patterson 1975: 95-120.
- Werbner, R.P., 1977, 'Continuity and policy in Southern Africa's High God cult', in: R.P. Werbner, ed., *Regional cults*, New York: Academic Press, pp. 179-218.
- Werbner, R.P., 1982a, 'Production and reproduction: The dynamics of Botswana's North-eastern micro-regions', in: Hitchcock & Smith 1982: 264-76.
- Werbner, R.P., 1982b, 'The quasi-judicial and the experience of the absurd: Remaking land law in north-eastern Botswana', in: Werbner, R.P., ed., *Land reform in the making*, London: Rex Collins, pp. 131-150.
- Werbner, R.P., 1985, 'The argument of images: From Zion to the Wilderness in African churches', in: van Binsbergen & Schoffeleers 1985: 253-86.
- Werbner, R.P., 1986, 'Review article: The political economy of bricolage', *Journal of Southern African Studies*, 13, 1, 1986: 151-6.
- Woto, A.P.S., 1976, 'The Scramble and the Tati District', B.A. thesis, Department of History, University of Botswana.
- Young, H., & D. Cohen, 1979, *Voters and candidates in the 1974 Botswana general election: two studies on the political and statistical aspects*, Gaborone: University of Botswana and Swaziland, National Institute for Research.

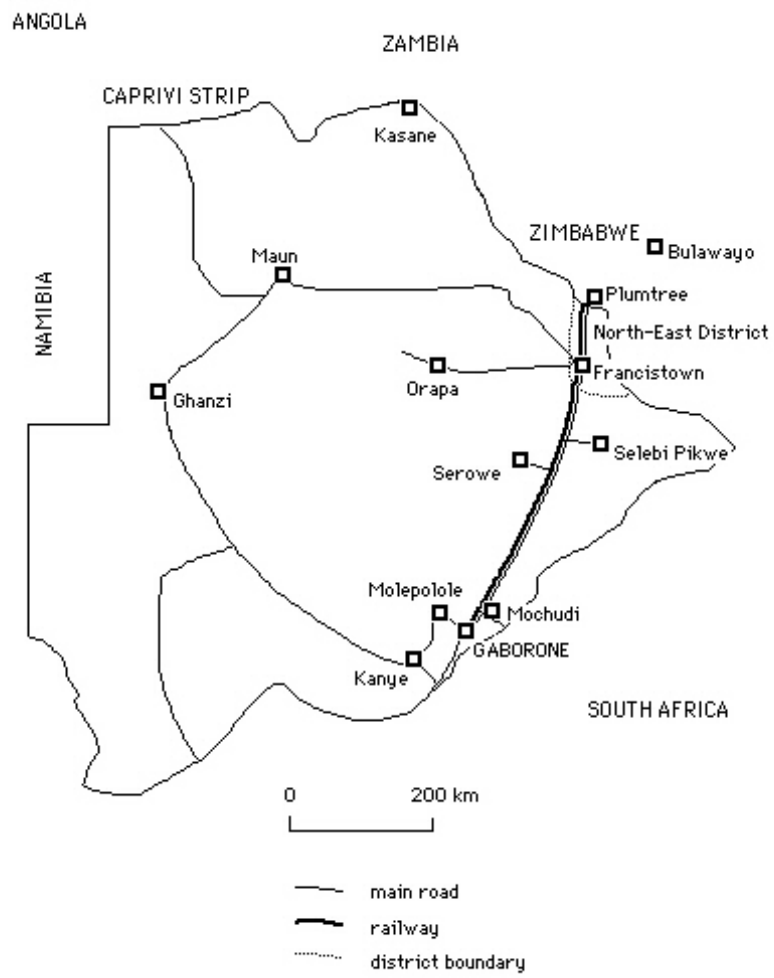

Diagram 1. Overzichtskaart Botswana

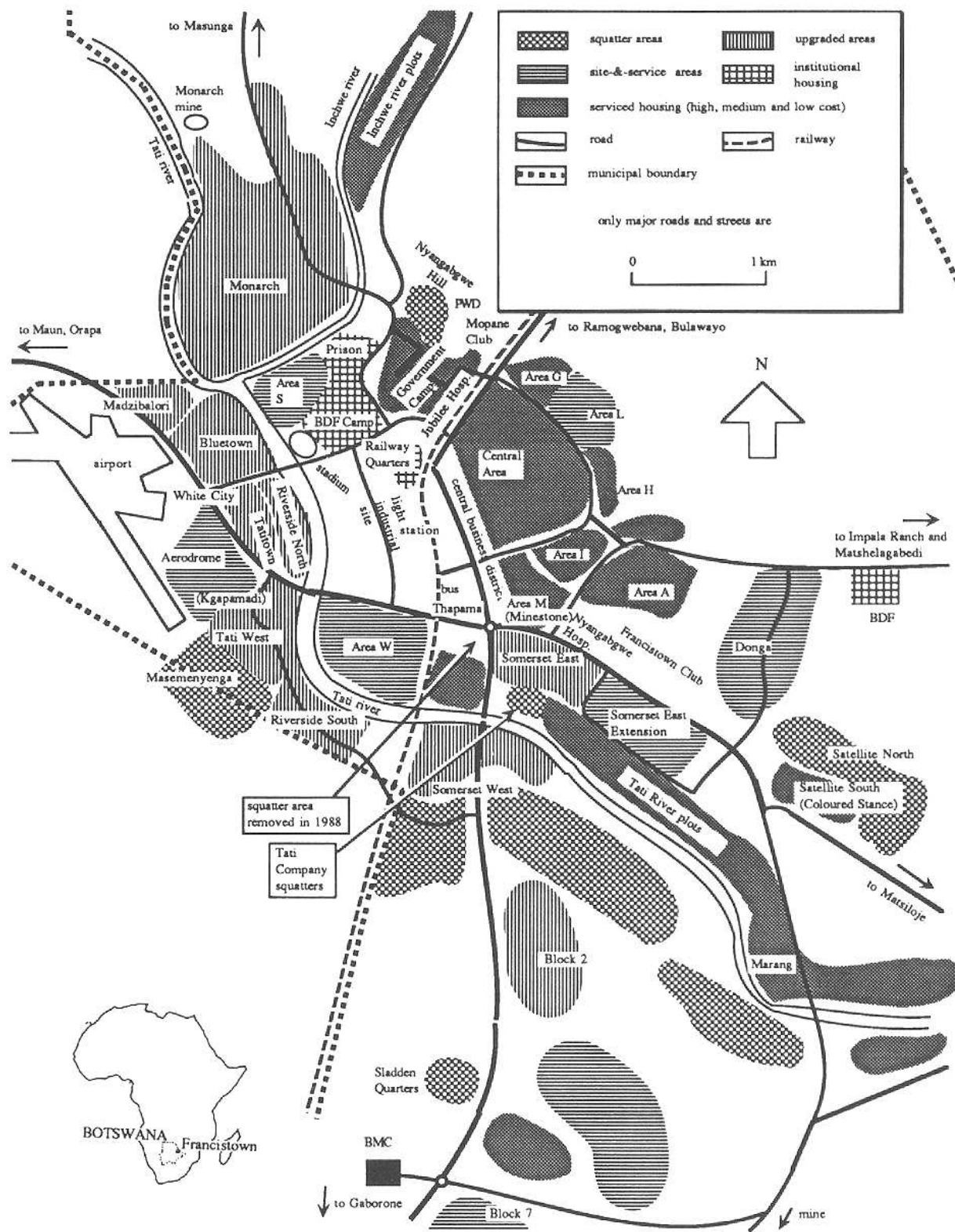

Diagram 2. Francistown: huisvestingstypen (bron: Republic of Botswana 1984: 57).

